

Analysis of Architectural Structure and the Influence of Regional Elements on the Spatial Form and Decorative Expression of the "Adyton" in the Temple of Bacchus at Baalbek

Ali Nemati Abkenar*¹; Ali Akbar Mesgar²

1 PhD in Archaeology, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author). Email:

Ali.nematiabkenar@gmail.com.

2 Assistant Professor of ancient Iranian history, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email:

a.mesgar@umz.ac.ir.

ARTICLE INFO

Article type:

Research Article

Article History:

Received

December 21, 2024

Accepted

February 23, 2025

10.2234/z.a.r.2025.7
22707

Citation: Nemati Abkenar, A., & Mesgar, A., A., (2025). "Analysis of Architectural Structure and the Influence of Regional Elements on the Spatial Form and Decorative Expression of the "Adyton" in the Temple of Bacchus at Baalbek", Zagros Archaeological Research, 2(1): 83-127. doi: 10.2234/z.a.r.2025.7 22707

ABSTRACT

The Temple of Bacchus at Baalbek, Lebanon, as one of the most prominent preserved examples of Roman religious architecture in the Eastern Mediterranean, provides a unique opportunity to study these interactions. This research aims to analyze the architectural structure of the Adyton in the Temple of Bacchus and examine the influence of local and regional elements on the formation of its spatial form and decorative program. The main research questions are: First, what common and distinctive features does the architectural structure of the Adyton possess compared to the inner sanctuaries of Greek, Roman, and Levantine temples? Second, how have local traditions and regional cultural dynamics influenced the spatial structure and decorative program of the Temple of Bacchus's Adyton? The methodology of this research is interdisciplinary, drawing upon classical literary sources, archaeological evidence, and comparative architectural analysis. The findings demonstrate that the Adyton of the Temple of Bacchus, unlike Greek and Roman examples, was constructed as an elevated, roofed structure adorned with Dionysian reliefs and eastern symbols, functioning as a shrine and sanctuary. Comparative study with contemporary temples such as Niha, Qasr al-Banat, Palmyra, and Hauran places the Adyton of the Temple of Bacchus within the Lebanese-Heliopolitan subtype, highlighting features such as staircases, gabled roofs, temple-like facades, and spatial introversion. The research results indicate that the Adyton of the Temple of Bacchus, rather than reflecting Greco-Roman style, demonstrates the resilience and continuity of Middle Eastern local traditions and represents a manifestation of cultural syncretism in the eastern provinces of the Roman Empire, where indigenous elements, despite the apparent dominance of classical forms, preserved the essential core of architectural identity.

Keywords: Adyton, Temple of Bacchus, Baalbek, Roman Architecture, Local Traditions.

Ancient temple architecture has consistently served as a tangible manifestation of religious beliefs, cultural practices, and regional artistic expression, revealing complex relationships between indigenous traditions and external influences. Within this context, the Temple of Bacchus at Baalbek emerges as an exceptional case study for understanding architectural syncretism in the Roman Empire's eastern provinces. Located in Lebanon's Bekaa Valley, this remarkably well-preserved second-century CE temple presents a unique architectural vocabulary that, while employing classical Roman forms, fundamentally expresses local Semitic religious and spatial concepts. The present study focuses specifically on the Adyton—the inner sanctuary or holy of holies—of the Temple of Bacchus, examining how this crucial architectural element reflects the negotiation between imperial Roman architectural practice and deeply rooted regional traditions. Despite extensive scholarly attention to Baalbek's temple complex since the German expeditions of 1898-1905, focused architectural analysis of the Adyton's structure, decorative program, and relationship to broader Near Eastern architectural traditions remains limited. This gap is particularly significant given that the Adyton represents the most sacred space within the temple and thus the architectural element most likely to preserve indigenous ritual requirements and spatial concepts. The research addresses two fundamental questions: First, how does the architectural structure of the Adyton in the Temple of Bacchus compare with inner sanctuaries in Greek, Roman, and other Levantine temples, and what shared characteristics and distinctive deviations can be identified? Second, through what mechanisms did local traditions and regional cultural dynamics influence both the spatial configuration and decorative program of this sacred space? To address these questions, the study employs an interdisciplinary methodology combining analysis of classical literary sources (including Strabo, Pliny, Macrobius, and Josephus), archaeological evidence from excavations at Baalbek and contemporary sites, and comparative architectural analysis of temple structures across the Eastern Mediterranean region. This approach situates the Temple of Bacchus within both the broader context of Roman imperial architecture and the specific traditions of Syria-Lebanon temple design. The significance of this research extends beyond architectural history to questions of cultural identity, religious continuity, and the dynamics of cultural interaction under imperial rule. By demonstrating how local architectural traditions persisted and adapted within apparently classical structures, the study contributes to broader discussions of agency, resistance, and negotiation in frontier regions of ancient empires. The findings reveal that the Adyton of the Temple of Bacchus, far from representing simple adoption of Greco-Roman forms, embodies a sophisticated synthesis preserving core elements of Middle Eastern sacred architecture while engaging with imperial architectural vocabulary.

Discussion

The architectural analysis reveals that the Adyton of the Temple of Bacchus represents a distinctive Lebanese-Heliopolitan subtype within Syrian-Roman temple architecture, fundamentally different from both Greek precedents and other regional variants. Unlike the typically simple, ground-level chambers found in Greek temples, the Baalbek Adyton is elevated approximately four meters above the cella floor, roofed, and approached by a ceremonial double staircase. This configuration creates what architectural historians have termed an "Adyton-shrine" rather than the "Adyton-chamber" common in Palmyrene temples or the "Adyton-apse" of Hauranite examples. The comparative analysis with contemporary temples illuminates regional patterns of architectural adaptation. The elevated, shrine-like adyta at Niha (Temples A and Hosn Niha), Qasr al-Banat, and other Bekaa Valley sites

demonstrate shared design principles with Baalbek: tetrastyle facades with Corinthian columns, gabled roofs admitting light from above, elaborate relief decoration, and occupation of the full width of the cella. In contrast, Palmyrene temples like the Temple of Bel feature chamber-type adyta with stronger Mesopotamian influences, while Hauranite temples show greater Hellenistic influence in their apsidal configurations. The decorative program of the Adyton provides crucial evidence for understanding its function and cultural significance. The proliferation of Dionysian imagery—maenads, satyrs, grape vines, and scenes from Bacchic mythology—along with Eastern symbolic elements (lions, bulls, tiara crowns) suggests active ritual use rather than mere storage function. The elaborate carved niches, distinct from the austere chambers of Greek temples, indicate a space designed for theophanic display, where the divine presence was made visibly manifest to worshippers. Perhaps most significantly, the east-west orientation of the temple with the Adyton positioned in the west establishes connections with ancient Hebrew temple traditions and broader Semitic spatial concepts. This orientation, combined with the elevated position, staircase access, and elaborate decoration, suggests continuity with pre-Hellenistic sanctuary design in the Levant, including possible connections to the Debir (Holy of Holies) of Solomon's Temple and earlier Canaanite precedents. The evidence thus supports interpreting the Adyton not as Roman architectural form imposed on a local context, but rather as indigenous sacred architectural concepts expressed through the medium of imperial building techniques and decorative vocabulary. The structural sophistication—the complex engineering of the elevated platform, the roofing system supported on six Corinthian columns, the integration of staircases—demonstrates Roman technical capability in service of local ritual requirements. This represents cultural negotiation rather than simple acculturation, with indigenous religious communities maintaining architectural control over their most sacred spaces while engaging with imperial aesthetic systems.

Conclusion

This architectural analysis demonstrates that the Adyton of the Temple of Bacchus at Baalbek embodies the resilience and continuity of Middle Eastern architectural traditions despite the apparent dominance of Greco-Roman forms in the eastern Roman Empire. Rather than representing straightforward adoption of classical temple design, the structure reveals sophisticated negotiation between imperial architectural vocabulary and deeply rooted local spatial and ritual concepts. The key findings establish that the Lebanese-Heliopolitan Adyton type, exemplified by the Temple of Bacchus, differs fundamentally from Greek temple architecture in structure, decoration, and function. While Greek adyta typically consisted of simple, ground-level chambers with minimal decoration, serving primarily as treasuries or storage spaces, the Baalbek Adyton represents an elevated shrine with elaborate Dionysian reliefs, temple-like facade, and gabled roof—a space designed for ritual display and divine manifestation rather than storage. Comparative analysis with regional temples reveals the Adyton's position within broader patterns of Syrian-Roman architecture. The shared characteristics with Bekaa Valley temples (Niha, Qasr al-Banat) and differences from Palmyrene and Hauranite examples indicate distinct regional subtypes responding to varying cultural contexts. The Palmyrene Adyton-chamber, with its Mesopotamian influences and possible dual function, contrasts with the purely ritual function of the Lebanese shrine-type. Meanwhile, the heavily Hellenized Hauranite examples demonstrate the spectrum of cultural synthesis across the Roman East. The research reveals multiple layers of cultural influence embedded in the Adyton's architecture: indigenous Semitic spatial concepts (elevated sacred space, western orientation), possible connections to Hebrew temple traditions (parallels with the Debir), and selective adoption of classical elements (Corinthian columns, Roman engineering). This layering indicates active cultural agency on the part of local religious

communities, who maintained control over the design of their most sacred spaces while engaging with imperial architectural systems. The broader implications extend beyond architectural history to questions of cultural identity and resistance under imperial rule. The persistence of indigenous architectural concepts in the Adyton—despite two centuries of Roman presence and the apparent classicization of exterior temple forms—demonstrates that the cores of religious systems change slowly and selectively. Local traditions proved remarkably resilient, not through rejection of imperial culture but through sophisticated strategies of adaptation and synthesis. Future research should expand comparative analysis to include more systematic study of adyta across the entire Roman East, examination of the relationship between architectural form and documented ritual practice, and investigation of how these sacred spaces functioned within broader landscapes of imperial power and local resistance. The Temple of Bacchus Adyton ultimately represents not cultural submission but creative negotiation, preserving essential elements of Middle Eastern sacred architecture within the framework of Roman imperial monumentality.

دانشگاه لرستان

پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

<https://www.zar.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

تحلیل ساختار معماری و تأثیر عناصر منطقه‌ای در فرم فضایی و بیان تزئینی «آدیتون»

معبد باکوس بعلبک

علی نعمتی آبکنار*^۱ و علی اکبر مسگر^۲

^۱ دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: Ali.nematiabkenar@gmail.com

^۲ استادیار تاریخ ایران باستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران، رایانامه: A.mesgar@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۳/۱۰/۰۱

پذیرش نهایی:

۱۴۰۳/۱۲/۰۵

چکیده

معماری معابد باستانی به‌مثابه بازتاب باورهای دینی و سنت‌های فرهنگی، عرصه تعامل پیچیده عوامل محلی و تأثیرات فرمانطقه‌ای است. معبد باکوس در بعلبک لبنان، به‌عنوان یکی برجسته‌ترین نمونه‌های حفظ‌شده معماری مذهبی رومی در شرق مدیترانه، فرصتی منحصربه‌فرد برای مطالعه این تعاملات فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر با هدف تحلیل ساختار معماری آدیتون (نیایشگاه داخلی) در معبد باکوس و بررسی تأثیر عناصر محلی و منطقه‌ای بر شکل‌گیری فرم فضایی و تزئینات آن صورت پذیرفته است. پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: نخست، ساختار معماری آدیتون در مقایسه با محراب‌های داخلی معابد یونانی، رومی و سوری دارای چه ویژگی‌های مشترک و متمایزی است؟ دوم، سنت‌های محلی و پویایی‌های فرهنگی منطقه‌ای چگونه بر ساختار فضایی و برنامه تزئینی آدیتون معبد باکوس تأثیر نهاده‌اند؟ روش‌شناسی این پژوهش میان‌رشته‌ای بوده و از منابع ادبی کلاسیک، شواهد باستان‌شناسی و تحلیل تطبیقی معماری بهره گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که آدیتون معبد باکوس، برخلاف نمونه‌های یونانی و رومی، به‌صورت مرتفع، مسقف و مزین به نقش‌برجسته‌های دیونیسوسی و نمادهای شرقی ساخته شده و کارکردی زیارتگاهی-نیایشگاهی داشته است. مطالعه تطبیقی با معابد هم‌دوره نظیر نیجا، قصرالبنات، پالمیرا و حوران، آدیتون معبد باکوس بعلبک را در زیرگونه لبنانی-هلیوپولیتانی قرار می‌دهد که ویژگی‌هایی چون پلکان، سقف شیروانی، نمای معبدمانند و درون‌گرایی را برجسته می‌سازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که آدیتون معبد باکوس بیش از بازتاب سبک یونانی-رومی، بیان‌گر تاب‌آوری و استمرار سنت‌های محلی خاورمیانه‌ای است و نمودی از هم‌آمیزی فرهنگی در استان‌های شرقی امپراتوری روم است، جایی که عناصر بومی با وجود سلطه ظاهری اشکال کلاسیک، هسته اصلی هویت معماری را حفظ کرده‌اند.

کلیدواژگان: آدیتون، معبد باکوس، بعلبک، معماری رومی، سنت‌های محلی، فرم فضایی.

ارجاع به مقاله: نعمتی آبکنار، علی و مسگر، علی، (۱۴۰۴)، «تحلیل ساختار معماری و تأثیر عناصر منطقه‌ای در فرم فضایی و بیان تزئینی آدیتون معبد باکوس بعلبک»، پژوهش‌های باستان‌شناسی زاگرس، ۲(۱)، ۸۳-۱۲۷.

مقدمه

معماری معابد باستانی، به‌عنوان تجلی باورهای دینی، سنت‌های فرهنگی و بیان‌های هنری منطقه‌ای، همواره بازتاب‌دهنده روابط پیچیده میان عوامل محلی و تأثیرات فرامنطقه‌ای بوده است. این پژوهش به بررسی ساختار معماری «آدیتون» (محراب/نیایشگاه داخلی) در معبد باکوس در بعلبک می‌پردازد و تأثیر عناصر محلی و منطقه‌ای بر شکل‌گیری آن را بررسی می‌کند. معبد باکوس، به‌عنوان یکی از بهترین نمونه‌های حفظ‌شده از معماری مذهبی رومی در شرق مدیترانه، زمینه‌ای مناسب برای مطالعه تعامل بین سنت‌های معماری رومی و باورهای دینی و هنری ریشه‌دار در منطقه لبنان-سوریه فراهم می‌آورد. در تاریخ هنر و مطالعات باستان‌شناسی، اگرچه تحقیقات نسبتاً گسترده‌ای در مورد آدیتون‌ها در معابد یونانی، رومی و شرقی انجام‌شده است، اما مطالعات متمرکز و تخصصی در مورد تأثیر عوامل محلی و منطقه‌ای بر ساختار و تزئینات معماری آدیتون در معبد باکوس در بعلبک کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این شکاف پژوهشی با وجود اهمیت این معبد در درک روند تکاملی معماری مذهبی در استان‌های شرقی امپراتوری روم، همچنان پابرجاست. ساختار این مطالعه به‌گونه‌ای طراحی شده که با یک توالی منظم از بخش‌های موضوعی، از استدلال اصلی آن پشتیبانی کند. این مقاله با یک بررسی انتقادی از پژوهش‌های موجود آغاز می‌شود، سپس به بررسی تاریخچه استقرار، زمینه جغرافیایی، ریشه‌شناسی و تحولات تاریخی کلیدی بعلبک می‌پردازد. در ادامه، معبد باکوس، تاریخ ساخت، ساختار معماری و تزئینات آن مورد مطالعه قرار می‌گیرد. پس از آن، پژوهش به بررسی سیر تکاملی جنبه‌های مفهومی و کارکردی آدیتون‌ها از معابد یونانی تا معابد سوریه-رومی می‌پردازد و ویژگی‌های ساختاری آدیتون در معبد باکوس را در این بستر تاریخی تحلیل می‌کند. بخش اصلی این پژوهش به مطالعه تطبیقی آدیتون در معبد باکوس با دیگر معابد هم‌دوره و تحلیلی از تأثیر عناصر محلی بر معماری آن اختصاص دارد. از طریق این رویکرد، مطالعه حاضر قصد دارد درکی عمیق‌تر از نقش عوامل محلی در شکل‌دهی به فضاهای مقدس در معماری معابد شرق مدیترانه ارائه دهد و نشان دهد که چگونه این عناصر با وجود سلطه ظاهری سبک‌های یونانی-رومی، در ساختار هویتی این بناهای مذهبی پابرجا مانده‌اند.

پرسش‌های پژوهش: این پژوهش به دو پرسش اصلی می‌پردازد. نخست اینکه ساختار معماری آدیتون معبد باکوس در مقایسه با محراب‌های داخلی مشابه در معابد یونانی، رومی و سوریه دارای چه ویژگی‌های مشترک و تفاوت‌های متمایزی است؟ دوم اینکه سنت‌های محلی و پویایی‌های فرهنگی منطقه‌ای چگونه بر ساختار فضایی و برنامه تزئینی آدیتون معبد باکوس تأثیر گذاشته‌اند؟

روش پژوهش: این مطالعه از یک روش‌شناسی میان‌رشته‌ای استفاده می‌کند که ترکیبی از رویکردهای تاریخی، باستان‌شناسی و تحلیل معماری است. منابع اصلی این پژوهش شامل منابع ادبی کلاسیک، شواهد باستان‌شناسی، تحلیل معماری تطبیقی، مطالعه اسناد تصویری و بررسی پیشینه پژوهشی است. در بخش منابع ادبی کلاسیک، متون تاریخی یونانی و رومی از جمله آثار استرابو، پلینی بزرگ، بطلمیوس، ژوزفوس فلاویوس و ماکروبیوس که به بعلبک و معابد آن اشاره کرده‌اند، مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است. در بخش شواهد باستان‌شناسی، یافته‌های کاوش‌های باستان‌شناسی انجام‌شده در بعلبک، به‌ویژه کاوش‌های هیئت آلمانی در سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۵ و برنامه‌های مشترک اداره کل آثار باستانی لبنان و موسسه باستان‌شناسی آلمان بین سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۰ بررسی شده و همچنین شواهد باستان‌شناسی از معابد هم‌دوره در پالمیرا، نیحا، حوران و سایر نقاط لبنان و سوریه مورد مطالعه قرار گرفته است. در بخش تحلیل معماری تطبیقی، ساختار معماری، طرح فضایی، عناصر تزئینی و ویژگی‌های ساختاری آدیتون در معبد باکوس با آدیتون‌های معابد یونانی نظیر معابد دلفی، دیدوما و باسای، معابد رومی و معابد سوریه-رومی مانند معابد پالمیرا، نیحا، قصرالبنا، بزیزا و یانوح مقایسه شده است. در نهایت، آثار پژوهشگران اولیه و

معاصر از جمله کولدوی، پوخشتاین، کرنکر، سیریگ، ویل، هالینزهد، فرایبرگر، سگال، پاتورل و دیگران که به مطالعه آدیتون‌ها و معماری معابد خاور نزدیک پرداخته‌اند، بررسی شده است. هدف این رویکرد میان‌رشته‌ای، قرار دادن معبد باکوس درزمینه‌های گسترده‌تر معماری خاور نزدیک و شناسایی تأثیرات متقابل سنت‌های معماری یونانی-رومی و عناصر بومی و منطقه‌ای در شکل‌گیری فضاهای مقدس این معبد است.

پیشینه پژوهش

مطالعه نظام‌مند آدیتون‌ها در معماری معابد در اواخر قرن نوزدهم با کاوش‌های باستان‌شناسان آلمانی در جنوب ایتالیا، سیسیل، یونان و سپس لبنان آغاز شد. کار اتو پوخشتاین در بعلبک بین سال‌های ۱۸۹۸ و ۱۹۰۵ اولین مستندسازی علمی از ساختار آدیتون در معبد باکوس را ارائه کرد (Puchstein, 1904: 91-105). پیش‌ازین، روبرت کولدوی (۱۸۵۵-۱۹۲۵) که با پوخشتاین در مطالعات معابد یونانی در ناحیه‌ی «مگنا گراسیا» در جنوب ایتالیا همکاری داشت، قبلاً دسته‌بندی فضاهای محراب داخلی در معابد دوریک را آغاز کرده بود. کولدوی که به خاطر کاوش‌هایش در بابل شهرت دارد، تحقیقات گسترده‌ای در مورد معابد یونانی در جنوب ایتالیا و سیسیل طی یک همکاری مشترک با پوخشتاین در سال‌های ۱۸۹۲ و ۱۸۹۴ انجام داد. در اثر برجسته خود در مورد معماری معابد سیسیلی، کولدوی اولین کسی بود که اصطلاح «آدیتون» را برای این فضای داخلی معبد به کار برد. او با استناد به منابع رومی از جمله سزار و سرویوس، نشان داد که این منطقه برای کاهنان محفوظ بوده و برای عموم مردم غیرقابل دسترس بود. کولدوی همچنین ساختار آدیتون را با قدس‌الاقداس در معبد سلیمان، معابد مصر باستان و کلیساهای اولیه مسیحی مقایسه کرد (Koldewey & Puchstein, 1899). این کاوش‌های اولیه پایه‌ای برای درک شکل معماری آدیتون‌ها ایجاد کردند، اما این پژوهش‌گران اولیه تمایل داشتند تفاسیر یونانی-رومی را بر سازه‌های خاور نزدیک تحمیل کنند. سفر اکتشافی ارنست رنان به لبنان در سال‌های ۱۸۶۱-۱۸۶۰ که در کتاب «مأموریت در فنیقیه» مستند شده است، برخی از ویژگی‌های معابد سوری را مورد توجه قرار داد (Renan, 1864)؛ اما فاقد تحلیل معماری دقیقی بود که ویژگی بارز کاوش‌های بعدی آلمانی‌ها شد. این مطالعات اولیه، هرچند پیش‌گامانه بودند، اغلب تأثیرات محلی را نادیده گرفته و سازه‌ها را از دریچه‌ی کلاسیک اروپا محور بررسی می‌کردند.

نیمه اول قرن بیستم شاهد تداوم مطالعات متمرکز بر مستندسازی در کنار ظهور رویکردهای تحلیلی اولیه بود. اولین اثر جامع در مورد بعلبک با کتاب سه‌جلدی «بعلبک: نتایج کاوش‌ها و بررسی‌ها در سال‌های ۱۹۰۵-۱۸۹۸» به ویراستاری تئودور ویگانگ منتشر شد که مستندات جامعی از معماری محوطه ارائه کرد (Wiegand, 1921-1925). در همین دوره، کتاب «معابد بعلبک» نوشته دانیل کرنکر تحلیلی دقیق از معماری معبد ژوپیتر بعلبک ارائه داد و درعین‌حال مقایسه‌هایی با معبد باکوس انجام داد. کار کرنکر یک گونه‌شناسی از سازه‌های معابد رومی در خاور نزدیک را توسعه داد و آدیتون را در یک بستر معماری گسترده‌تر قرار داد (Krencker, 1921). مقاله هنری سیریگ با عنوان «سه‌گانه هلیوپولیتان و معابد بعلبک» یک گذار مهم از مستندسازی صرف به تحلیل بستر مذهبی اشکال معماری در بعلبک را رقم زد. سیریگ از اولین محققانی بود که انتساب قطعی این معبد به باکوس را به چالش کشید و احتمالات جایگزین را در نظر گرفت، درحالی‌که هم‌زمان آمیختگی فرهنگی مشهود در تزئینات و ساختار معبد را بررسی کرد. سیریگ به‌ویژه اصطلاح «تالاموس» (برگرفته از رساله لوسیان در مورد الهه سوری) را به‌جای «آدیتون» ترجیح داد تا تمایز آن را از آدیتون‌های یونانی برجسته کند (Seyrig, 1929: 314-356). در همین دوره، گوستاو دالمان با آثاری از جمله «زیارتگاه‌های سنگی پترا» (۱۹۰۸) و «کنش و سنت در فلسطین» (۱۹۲۸-۱۹۴۲) مقایسه‌های اولیه مهمی بین ساختارهای معابد عبرانی و سایر فضاهای مقدس خاور نزدیک ارائه داد. ویلیام فاکسول

البرایت نیز به همین ترتیب در کتاب «باستان‌شناسی فلسطین و کتاب مقدس» ارتباطاتی بین ساختارهای معابد کنعانی و معبد سلیمان را بررسی کرد و «دبیر» (قدس‌الاقداص) را به‌عنوان یک مفهوم موازی با محراب‌های داخلی در دیگر سنت‌های منطقه‌ای موردبررسی قرار داد (Albright, 1932). در ادامه این مطالعات، ویلیام بل دینسمور (۱۸۸۶-۱۹۷۳)، یکی از برجسته‌ترین تاریخ‌نگاران معماری یونان باستان، بررسی جامعی از سازه‌های معابد یونانی از جمله آدیتون‌ها در اثر مرجع خود با عنوان «معماری یونان باستان» (۱۹۵۰) ارائه داد. این کتاب برای دهه‌ها مرجع اصلی مطالعات معماری یونان باستان باقی ماند. دینسمور توجه ویژه‌ای به سیر تاریخی تکامل این فضاها و کارکردهای مختلف آن‌ها در دوره‌های گوناگون داشت (Dinsmoor, 1950).

در اواسط قرن بیستم، یک تحول اساسی در مطالعه آدیتون‌های سوری با مطالعه جامع ارنست ویل در سال ۱۹۵۹ به وقوع پیوست که یک گونه شناسی نظام‌مند از ساختارهای آدیتون در معابد سوری ایجاد کرد. ویل سه زیرگونه متمایز از آدیتون‌های سوری را شناسایی کرد: پالمیری، هلیوپولیس/لبنانی و حورانی. آدیتون در معبد باکوس در بعلبک-هلیوپولیس در سبک «لبنانی» یا «هلیوپولیس» دسته‌بندی شد که شباهت‌هایی با معبد بزرگ در نیحا در لبنان داشت. تحقیق ویل نشان داد که «آدیتون-شامبر» یا «آدیتون-اتاقک» پالمیری از طرح‌های معابد اولیه آشوری مشتق شده است، در حالی که «آدیتون-ادیکول»^۱ یا «آدیتون-زیارتگاه» از نوع لبنانی/هلیوپولیس نتیجه ورود «نائیسکوس-زیارتگاه» (زیارتگاه مجسمه الهی سامی) به ساختار معبد یونانی بوده است. نائیسکوس^۲ در واقع یک سازه کوچک شبیه به معبد است که معمولاً به شکل یک محراب کوچک، زیارتگاه، یا محفظه برای قرار دادن یک مجسمه یا شیء مقدس ساخته می‌شده است. این اصطلاح در متون لاتین و یونانی برای اشاره به این نوع سازه‌ها به کار می‌رفته است. آدیتون نوع سوم یا «آدیتون-محراب»^۳ حورانی نیز یک راه‌حل زیبایی‌شناختی بود که «آغشته به روح یونانی» بود و ممکن است در مراکز بسیار هلنی شده مانند انطاکیه توسعه یافته باشد. نکته مهم این است که ویل اشاره کرد که اصطلاح «آدیتون» را با اکراه و تنها برای جلوگیری از سردرگمی ناشی از شکستن یک‌رویه تثبیت‌شده حفظ کرده است. او ترجیح می‌داد از اصطلاح «تالاموس» که سیریک پیشنهاد کرده بود، استفاده کند تا این سازه‌ها را بهتر از آدیتون‌های یونانی متمایز سازد. ویل در هر سه راه‌حل، بر این نکته تأکید کرد که احترام عمیقی که مردم سامی نسبت به الوهیت قائل بودند، در این سازه‌ها حفظ شده است (Will, 1959: 136-145).

در امتداد رویکرد مطالعاتی این دوره، مارتین پرسون نیلسون (۱۹۶۷-۱۸۷۴)، محقق سوئدی دین یونان باستان، جنبه‌های مذهبی و آیینی آدیتون‌ها را در آثار متعدد خود، به‌ویژه «تاریخ دین یونانی» بررسی کرد. او نشان داد که بسیاری از آدیتون‌ها در معابد اختصاص یافته به آپولو به‌عنوان مکان‌هایی برای پیشگویی و مناسک مخفی به کار می‌رفته‌اند. نیلسون همچنین منشأ پیشاتاریخی این فضاها و ارتباط آن‌ها با زیارتگاه‌های کهن‌تر را مورد تحقیق قرار داد (Nilsson, 1961). هم‌چنین والتر بورکرت (۲۰۱۵-۱۹۳۱ م)، محقق آلمانی اساطیر و مناسک یونان باستان، در آثاری مانند «دین یونانی» تحلیل عمیقی از کارکردهای مذهبی آدیتون‌ها و نقش آن‌ها در مناسک معابد یونانی ارائه داد. او با استفاده از یک رویکرد میان‌رشته‌ای، یافته‌های باستان‌شناسی را با متون ادبی و کتیبه‌شناسی ترکیب کرد تا درکی جامع‌تر از این فضاها ارائه دهد (Burkert, 1985). مطالعه ژان اولت نیز با عنوان «دبیر سلیمانی بر اساس متن عبری کتاب اول پادشاهان ۶» هم‌چنان یک اثر اساسی برای درک نمونه موازی عبرانی آدیتون است. تحلیل زبان‌شناسی و معماری اولت از دبیر (قدس‌الاقداص)، مواد مقایسه‌ای مهمی را برای درک اینکه چگونه مفاهیم فضای

¹ Adyton-édicule

² Naiskos

³ Adyton-abside

مقدس مشابه درزمینه‌های فرهنگی مختلف در سراسر منطقه شام توسعه یافته‌اند، فراهم می‌کند (Ouellette, 1970: 338-343).

اواسط تا اواخر قرن بیستم شاهد توسعه بیشتر رویکردهای نظری برای درک عملکرد و اهمیت آدیتون بود. تحلیل‌های ساختاری ژان-پیر آدام در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰، به‌ویژه در کتابش «ساخت‌وساز رومی: مواد و تکنیک‌ها» (۱۹۸۴)، بینش‌هایی را در مورد جنبه‌های مهندسی آدیتون‌های مرتفع مانند آنچه در معبد باکوس یافت می‌شود، ارائه داد. کار آدام نشان داد که ساختار سکوی مرتفع آدیتون‌های سوری-رومی هم یک دستاورد فنی و هم یک عنصر طراحی آیینی هدفمند بوده است (Adam, 1984). یکی از مهم‌ترین مطالعات تخصصی در مورد آدیتون‌ها، رساله دکترای سوزان کی. تالمن در سال ۱۹۷۵ با عنوان «آدیتون در معابد یونانی جنوب ایتالیا و سیسیل» بود که در دانشگاه کالیفرنیا دفاع شد. این رساله که همچنان یک مرجع مهم در این زمینه است، آدیتون‌ها را در منطقه مگنا گراسیا در جنوب ایتالیا به‌طور جامع بررسی و تغییرات منطقه‌ای در این سازه‌ها را تحلیل کرد (Thalman, 1975). در طول دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ تأکید بیشتری بر مطالعات تطبیقی که آدیتون را در سنت‌های معماری گسترده‌تر خاور نزدیک قرار می‌داد، صورت گرفت. کتاب «معماری امپراتوری روم» نوشته جان براین واردپرکینز معبد باکوس و آدیتون آن را هم در درون شیوه‌های معماری امپراتوری روم و هم در سنت‌های محلی سوری قرارداد. واردپرکینز ویژگی‌های متمایز طراحی معابد سوری، از جمله آدیتون مرتفع را به‌عنوان یک ترکیب از تکنیک‌های سازه‌ای رومی با الزامات مذهبی محلی شناسایی کرد (Ward-Perkins, 1981). مقاله مارگارت مایلز با عنوان «راه‌پله‌های داخلی در معابد یونان غربی» با ردیابی این ویژگی تا مستعمرات یونانی کهن در مگنا گراسیا، راه‌های جدیدی را برای درک توسعه آدیتون‌های پلکانی گشود. اگرچه کار مایلز عمدتاً بر نمونه‌های یونانی متمرکز بود، اما یک مدل روش‌شناختی برای تحلیل تکامل ساختارهای آدیتون در زمینه‌های فرهنگی و دوره‌های زمانی مختلف ارائه داد (Miles, 1998: 1-26). یک پیشرفت مهم در درک نظری آدیتون‌ها با مقاله مری بی. هالینزهد با عنوان «آدیتون، اویستودوموس و اتاق داخلی معبد یونانی» رخ داد که فرضیات غالب در مورد شکل و عملکرد آدیتون را به چالش کشید. تحلیل دقیق زبان‌شناسی و باستان‌شناسی هالینزهد نشان داد که اصطلاح «آدیتون» در متون کلاسیک بیشتر به قابلیت دسترسی آیینی اشاره دارد تا یک شکل معماری خاص. او نشان داد که عملکرد این فضاها پیچیده‌تر از آن چیزی بوده که قبلاً تصور می‌شد و بسیاری از آن‌ها احتمالاً اهداف اقتصادی مانند کارکرد خزانه را داشته‌اند. این مقاله با به چالش کشیدن بسیاری از فرضیات قبلی، نقطه عطفی در مطالعات آدیتون بود (Hollinshead, 1989: 189-218). در همین دوره کتاب «زیارتگاه‌های اولیه دوره امپراتوری در ایستگاه‌های کاروانی در شرق هلنی شده» نوشته کلاوس اس. فرایبرگر رابطه بین مسیرهای تجاری و معماری مذهبی را بررسی کرد و نشان داد که چگونه معابد در امتداد شبکه‌های تجاری خاور نزدیک، ویژگی‌های معماری متمایزی از جمله آدیتون‌های مرتفع مانند معبد باکوس را توسعه دادند. تحقیق فرایبرگر ارتباطاتی بین شبکه‌های تجاری و گسترش اشکال معماری در سراسر منطقه برقرار کرد (Freyberger, 1998). تحقیقات در دهه ۲۰۰۰ به‌طور فزاینده‌ای بر تغییرات منطقه‌ای و زمینه‌های فرهنگی ساختارهای آدیتون تأکید کردند. مقاله الکساندروس مازاراکیس اینیان با عنوان «درون آدیتون یک معبد یونانی: کاوش‌ها در کیثنوس (سیکلادِس)» یافته‌های باستان‌شناسی جدیدی از کاوش‌ها در کیثنوس^۱ ارائه داد که درک ما را از عملکرد و ساختار آدیتون‌ها عمیق‌تر کرد (Mazarakis Ainian, 2005: 87-103). تحقیق ژولین الیکو، به‌ویژه کتاب او با عنوان «زندگی مذهبی در لبنان در دوره امپراتوری روم»، درک پژوهش‌گران را از اعمال مذهبی مرتبط با آدیتون معبد باکوس ارتقا داد. کار الیکو با مرتبط کردن اشکال معماری با اعمال مذهبی مستند شده، به روشن شدن

¹ Kythnos

جنبه‌های کارکردی آدیتون فراتر از ویژگی‌های صرفاً ساختاری آن یاری رساند (Aliquot, 2009). کتاب «معابد و زیارتگاه‌ها در شرق روم» نوشته آرتور سگال یک گونه شناسی جامع از ساختارهای معابد در استان‌های شرقی رومی ارائه داد و سنت‌های منطقه‌ای متمایزی را در طراحی آدیتون شناسایی کرد. کار سگال از اولین کارهایی بود که به‌طور نظام‌مند آدیتون «از نوع سوری» را به‌عنوان یک سنت معماری متمایز، به‌جای صرفاً یک تغییر استانی از مدل‌های رومی، دسته‌بندی کرد (Segal, 2013). مقاله آندریاس جی.ام. کروپ با عنوان «ژوپیتر، ونوس و مرکوریوس هلیوپولیس (بعلبک): تصاویر سه‌گانه و آمیختگی‌های ادعایی آن» انتساب معبد باکوس را بر اساس تحلیل دقیق برنامه‌پیکره‌سازی آن، به‌ویژه آدیتون، مجدداً ارزیابی کرد. کار کروپ اشکال معماری را با عناصر تزئینی آن‌ها مرتبط کرد تا عملکرد آیینی فضا را بهتر درک کند (Kropp, 2010: 229-264). اثر دانیل لومان با عنوان «ترسیم و طراحی: نقشه‌های معماری رومی و معنای آن‌ها برای ساخت‌وساز هلیوپولیس/بعلبک، لبنان» به درک برنامه‌ریزی و اجرای معبد باکوس از طریق تکنیک‌های ترسیم معماری کمک شایانی کرد. کار لومان نشان داد که چگونه طراحی پیچیده فضاهایی مانند آدیتون، بازتاب‌دهنده دانش معماری پیچیده و برنامه‌ریزی آیینی عمدی بوده است (Lohmann, 2009: 921-928). کتاب «خدایان در مسکن: معابد و حضور الهی در خاور نزدیک باستان» نوشته مایکل بی. هاندلی یک تحلیل تطبیقی از محراب‌های داخلی در سنت‌های مذهبی مختلف خاور نزدیک، از جمله نمونه‌های عبرانی و بین‌النهرینی ارائه می‌دهد. کار هاندلی، آدیتون سوری-رومی را در مفاهیم شرقی گسترده‌تری نظیر حضور الهی و فضای مقدس قرار داد (Hundley, 2013). مطالعه سیمون پاتورل با عنوان «بعلبک-هلیوپولیس، بقاع و بیروت از ۱۰۰ قبل از میلاد تا ۴۰۰ پس از میلاد» یک تحلیل جدید و جامع از بستر مذهبی و معماری معابد بعلبک ارائه می‌دهد. تحقیق پاتورل مطالعات باستان‌شناسی، تاریخی و مذهبی را ترکیب می‌کند تا درکی جامع از توسعه محوطه و عملکرد فضاهای تخصصی مانند آدیتون ارائه دهد (Paturel, 2019)؛ در نهایت اثر مهم «معماری و شهرسازی رومی: از آغاز تا اواخر عهد باستان» نوشته فکرت کی. یگول و دایان فاورو یک چارچوب زمینه‌ای گسترده‌تر ارائه می‌دهد و معبد باکوس را در تکامل معماری مذهبی رومی در استان‌های شرقی قرار می‌دهد. تحلیل آن‌ها توضیح می‌دهد که چگونه طراحی تأثیری آدیتون هم بازتاب‌دهنده زیبایی‌شناسی امپراتوری روم و هم مفاهیم مذهبی محلی فضای مقدس است (Yegül & Favro, 2019).

مطالعه آدیتون در معبد باکوس در بعلبک از کاوش‌های اولیه متمرکز بر مستندسازی توسط باستان‌شناسان آلمانی به تحلیل‌های میان‌رشته‌ای فزاینده‌ای تکامل یافته است که این سازه را در بستر فرهنگی منطقه‌ای خود قرار می‌دهند. تحقیقات اولیه شکل معماری پایه آدیتون را تثبیت کردند اما تمایل داشتند آن را عمدتاً از دریچه‌ی یونانی-رومی تفسیر کنند. پژوهش‌های اواسط قرن بیستم گسترش یافتند تا اهمیت مذهبی و فرهنگی آدیتون را در نظر بگیرند و مطالعات از دهه ۱۹۸۰ به بعد به‌طور فزاینده‌ای بر رویکردهای تطبیقی تأکید کردند که معبد باکوس را در سنت‌های معماری گسترده‌تر خاور نزدیک قرار می‌دهد. جدیدترین تحقیقات به سمت مطالعات میان‌رشته‌ای تخصصی‌تر حرکت کرده‌اند که اشکال معماری را با اعمال مذهبی، برنامه‌های تزئینی و سنت‌های فرهنگی منطقه‌ای مرتبط می‌سازند. این تکامل در پژوهش، بازتاب‌دهنده یک تغییر گسترده‌تر در تاریخ باستان‌شناسی و معماری است که از مدل‌های اروپا محور به سمت درک‌های ظریف‌تری از ترکیب فرهنگی در مناطق مرزی امپراتوری روم حرکت کرده است.

بعلبک، موقعیت جغرافیایی و وجه تسمیه

بعلبک، شهری در لبنان با مساحت ۳۸ کیلومتر مربع و جمعیتی بالغ بر ۱۲۰ هزار نفر، در ۸۵ کیلومتری شرق بیروت و در ارتفاع ۱۱۷۰ متری از سطح دریا و در حاشیه دره بقاع واقع شده است (Mourtada, 2019: 48-49)؛ (شکل ۱).

موقعیت جغرافیایی راهبردی این شهر در شمال دره بقاع و دسترسی آن به منابع آبی متعدد، در طول تاریخ باعث شکل‌گیری استقرارهای متعدد انسانی از دورهٔ نوسنگی بدون سفال در این ناحیه شده است (Paturel, 2019: 99-101; Ragette, 1980: 16; Wienholz, 2010: 101). وجود رودخانه‌های اورانتس و لیونتس و هم‌چنین چشمه‌های فراوان در این ناحیه مخصوصاً چشمهٔ موسوم به رأس العین در نزدیکی شهر بعلبک، واحه‌ای حاصل‌خیز در این ناحیه از دشت بقاع ایجاد کرده است که این امر در کنار موقعیت راهبردی این شهر که بر سر مسیرهای تجاری بین پالمیرا و بنادر مدیترانه واقع بود، سکونتگاهی مهم را در این ناحیه در طول تاریخ شکل داده است (Harding, 1961, 12; Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 115; Awad, 1966: 9-10; Loti, 2022: 105). این‌گونه ویژگی‌های طبیعی و جغرافیایی مساعد این مکان، زمینه‌ای طبیعی برای ایجاد یک مکان مقدس فراهم کرد که اهمیت آن از مرزهای سوریه فراتر می‌رفت (Segal, 2013: 121).

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی درهٔ بقاع و شهر بعلبک در شرق کشور لبنان امروزی (منبع: Veteranen voor Libanon,

<https://veteranenvoorlibanon.nl/en/lebanon>)

در مورد وجه تسمیهٔ شهر بعلبک، اکثریت قریب به اتفاق پژوهش‌گران این واژهٔ سامی (Ragette, 1980: 16; Harding, 1961: 13) را با بعل، خدای قدیم سامی طوفان (Sear, 2021, 249; Yegül & Favro, 2019: 736) و خدای باران در متون اوگاریتی (Cassuto, 1962: 84; Gibson, 1984, 1984) مرتبط دانسته‌اند؛ خدایی که در دوران برنز و آهن در سراسر منطقه سوریه (Fowlkes-Childs & Seymour, 2019, 115) و هم‌چنین در دره بقاع (Sear, 2021: 249)، پرستیده می‌شده است. این نام به‌نوعی بیان‌گر استقرار پیش از دوره هلنیستی در این شهر است (Harding, 1961: 13). با این حال در مورد معنای دقیق این اسم نظرات مختلفی ابراز شده است. برخی آن را به معنای خدای درهٔ بقاع دانسته‌اند (Ragette, 1980: 16; Douglas et al, 2021: 46). هاردینگ بعل را به معنای ارباب و سرور و جزء دوم کلمه یعنی بک را مخفف دره‌ی بقاع دانسته و بنابراین آن را به معنای ارباب دره بقاع تعریف کرده است (Harding, 1961: 13). برخی دیگر واژه بعلبک را واژه‌ای کنعانی و به معنای خدای چشمه تفسیر کرده‌اند (Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 115). استاینر در نظری متفاوت این نام را یک نام مرکب و ترکیبی از نام

خدای سامی بعل و خدای رومی باکوس دانسته است (Steiner, 2009: 521). به عقیده کرل، بعلبک در کتیبه‌های آشوری و مصری به صورت بالبیک^۱ ذکر شده و بیانگر سابقه پرستش خدای بعل در این منطقه است (Curle, 1937: 31). بر اساس متون اوگاریتی^۲ از این نکته آگاهییم که نام بعل می‌توانسته است هم به معنی خدا و هم به معنی یک خدای خاص به کار رود و بعل اغلب به مکانی پیوند داده می‌شد که معمولاً پدیده طبیعی برجسته‌ای نظیر کوهی بلند یا چشمه‌ای مهم در آن مکان وجود داشته باشد (Richard, 1990: 56-57) که این خصوصیت جغرافیایی در بعلبک به صورت واضحی مشاهده می‌شود. نام بعلبک هم‌چنین با نام بعلات^۳ در عهد عتیق یکی دانسته شده است (Watkins, 1964: 130). این نام ۲ بار در عهد عتیق ذکر شده است. یوشع بعلات را در میان شهرهای دانی در قلمرو قبیله دان نام برده است (Joshua 19:44) و بر طبق کتاب اول پادشاهان نیز شهر بعلات توسط سلیمان ساخته یا بازسازی شده است (1 Kings 9:17-19). با این حال بر اساس منابع تاریخی از این نکته آگاهییم که نام بعلبک تا قبل از سال ۴۱۱ میلادی در منابع تاریخی ذکر نشده است (Inchbold, 2004: 96-97; Paturel, 2019: 97; Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 97). از این رو این احتمال وجود دارد که بعلبک در دوره‌های پیشین نامی دیگر داشته یا به عنوان یک مرکز مذهبی و نه سیاسی، اهمیت کافی برای ذکر در متون تاریخی نداشته است. برخلاف بیروت از بعلبک در اسناد عمارنه ذکری نشده و هم‌چنین نام بعلبک در فهرست خراج‌های آشوری از قرن ۱۱ پیش از میلاد، دیده نمی‌شود (Paturel, 2019: 97). با این وجود، چیزی که در مورد آن اتفاق نظر وجود دارد که این منطقه حتی قبل از دوره‌های هلنیستی و رومی اهمیت مذهبی به سزایی داشته و پرستش خدای بعل در آن از ایام بسیار قدیم رایج بوده است (Sear, 2021: 249; Curle, 1937: 129; Yegül & Favro, 2019: 736; Awad, 1966: 9-10). تکشف یک ساختار مذهبی اولیه به شکل یک شکاف عمیق با یک محراب مربوط به عصر آهن، اهمیت مذهبی این مکان در عصر پیشاهلنیستی را تأیید می‌کند (Grainger, 2018: 159). موقعیت جغرافیایی این واحه‌ی بسیار حاصلخیز آن را به انتخابی مناسب برای ساخت معابد و پرستش خدایانی که منعکس‌کننده مواهب طبیعی این ناحیه و نماد پدیده‌های طبیعی مانند باران، طوفان، باروری و رشد بودند تبدیل کرده بود (Steiner, 2009: 509).

به نظر می‌رسد که از قرن سوم میلادی نام این شهر به هلیوپولیس تغییر یافته و در دوره‌های هلنیستی و رومی این شهر قطعاً به نام هلیوپولیس شناخته می‌شده است (Paturel, 2019: 111). در دوره هلنیستی خدای خورشید یا همان هلیوس در این شهر پرستیده می‌شد که می‌دانیم در نواحی دیگری نیز در سوریه مانند حمص یا امسا نیز پرستش آن رواج داشت (Grainger, 2018: 159). از آنجایی که این نام یونانی است احتمال این وجود دارد که این نام در عصر سلوکی به شهر بعلبک داده شده و بیانگر اهمیت آن در دوره سلوکی و بطلمیوسی است. این واژه یونانی به معنی شهر خورشید است (Ragette, 1980: 16). یونانیان که بر اساس یک تفسیر ساده‌سازی شده و نه‌چندان دقیق (Steiner, 2009: 508) بعل را با خدای خورشید خود، هلیوس، یکی می‌دانستند (Harding, 1961: 13; Yegül & Favro, 2019: 737)، این مکان را «هلیوپولیس» نامیدند (Curle, 1937: 131). در واقع پس از فتوحات اسکندر مقدونی مستعمره‌های تجاری متعددی در امتداد سواحل لبنان تأسیس شدند و در روندی از هم‌آمیزی فرهنگی نام بعلبک فنیقی نیز تغییر یافت و خدایان محلی نیز با خدایان یونانی معادل‌سازی شدند. از آن جمله الهه کهن آتارگاتیس در قالب ونوس-آفرودیت بازآفرینی شد (Yegül & Favro, 2019: 737). رومی‌ها نیز خدای بعل را با

¹ Balbiki

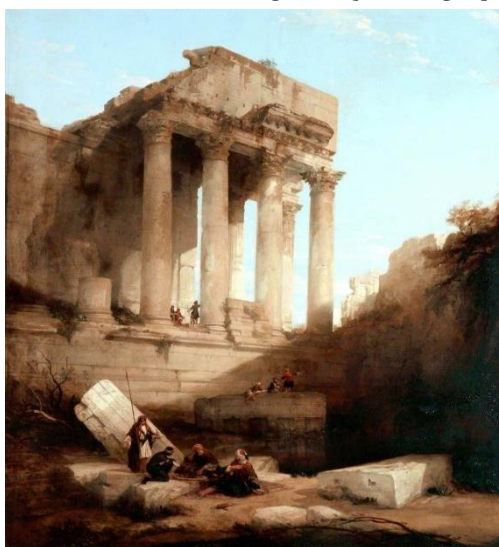
^۲ متون اوگاریتی مجموعه‌ای از اسناد باستانی هستند که در شهر کهن اوگاریت، واقع در ساحل شمالی سوریه امروزی در نزدیکی رأس شمرا، کشف شده‌اند. این متون به عصر برنز متأخر (تقریباً قرن‌های چهاردهم تا دوازدهم پیش از میلاد) تعلق دارند و یکی از مهم‌ترین منابع برای درک فرهنگ، دین، زبان و جامعه کنعانی-فنیقی آن دوره به شمار می‌روند (Schniedewind & Hunt, 2007).

³ Balaath

ژوپیتر هلیوپولیتانی و آتارگاتیس را با ونوس همانندسازی کردند (Awwad, 1966: 12-13). به نوشته ژوزفوس فلاویوس که اشاره به نام هلیوپولیس برای نخستین بار در اثر وی مشاهده می‌شود، پومپی در سال ۶۳ قبل از میلاد این مکان را تصرف کرد (Flavius Josephus, 1943: 14.3.4) و رومیان نیز از این نام یونانی بدون تغییر استفاده کردند. این نشان می‌دهد که نام شهر پیش از سال ۶۳ میلادی تغییر یافته است؛ اما زمان دقیق این تغییر مشخص نیست. با توجه به کشف دو کتیبه از دوره‌های رومی و بیزانسی که یکی به زبان لاتین و دیگری به زبان یونانی است و در آن‌ها به محله مقدونی اشاره شده است (Cohen, 2006: 253-254)، احتمال دارد که این نام‌گذاری در عصر اسکندر و جانشینان وی رواج پیدا کرده باشد و محتمل است که نام هلیوپولیس در هنگام تأسیس این سکونتگاه جدید یونانی به آن داده شده باشد. بر اساس نظریه‌ای دیگر، نام جدید هلیوپولیس ارتباط مستقیمی با نام شهر کهن هلیوپولیس در مصر دارد (Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 115) و ممکن است این نام به دلیل تسلط بطلمیوسیان مصر در قرن سوم قبل از میلاد بر این ناحیه رواج پیدا کرده باشد. ماکروبیوس مورخ رومی (۳۷۰-۴۳۰ میلادی) نیز در کتاب ساتورنالی^۱ به انتقال مجسمه طلایی خدای زئوس هلیوپولیس از مصر به بعلبک اشاره کرده است (Macrobius, 1969: 14-16). باین حال بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی، غیر از یک سکو یا پودیوم، مدارک قطعی از ساخت‌وسازهای مذهبی در عصر هلنیستی در این مکان دیده نمی‌شود (Miller, 2006: 179) و ساخت‌وسازهای مذهبی و معابد موجود در بعلبک بین قرون اول قبل از میلاد تا سوم میلادی در عصر تسلط رومی‌ها بر این شهر ساخته شده‌اند.

تحولات تاریخی و پیشینه استقرار در بعلبک بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی و منابع تاریخی

فعالیت‌های اولیه باستان‌شناسی در بعلبک مربوط به قرن ۱۸ میلادی است. در ابتدا دو فرد انگلیسی به نام جیمز داوکینز و رابرت وود نخستین حفاری‌ها را در بعلبک در سال ۱۷۵۷ میلادی انجام دادند. یک گروه فرانسوی نیز به سرپرستی لویی فرانسوا کاسا در سال ۱۷۸۵ کاوش‌های بیشتری در این محل انجام دادند. در طول قرن ۱۹ میلادی نیز برخی سیاحان غربی طرح‌ها و نقاشی‌هایی از این معبد تهیه کردند که مشهورترین آن‌ها نقاشی دیوید رابرتز (۱۷۹۶-۱۸۶۴م) نقاش اسکاتلندی از این معبد بود (شکل ۲).

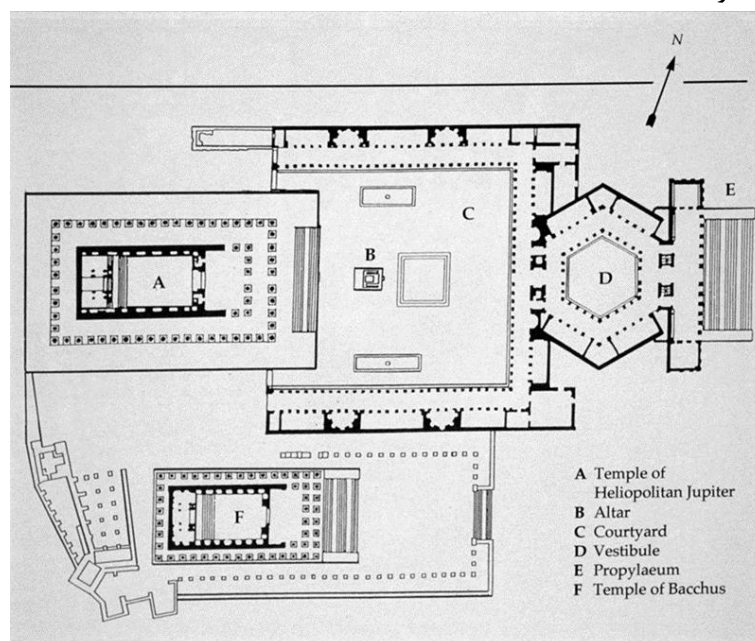

شکل ۲: رواق معبد باکوس، اثر دیوید رابرتز، نقاشی آبرنگ (۱۸۳۹م)، موزه ملی لیورپول (منبع:

<https://www.liverpoolmuseums.org.uk/artifact/portico-of-temple-of-bacchus-baalbec>

¹ The Saturnalia

بعد از حفاری گسترده هیئت آلمانی بین سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۵ میلادی، محققان فرانسوی در دهه ۲۰ میلادی و مجدداً بعد از سال ۱۹۴۵ به این محل بازگشتند تا به مرمت و حفاری در این محل ادامه دهند (Broody, 2013: 282). با این حال جدی‌ترین و گسترده‌ترین کاوش‌های باستان‌شناسی در معابد بعلبک توسط یک هیئت آلمانی به سرپرستی اتو پوخشتاین بین سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۵ میلادی و در زمانی که بعلبک تحت سلطه امپراتوری عثمانی قرار داشت، انجام شد. این هیئت اقداماتی از قبیل پاک‌سازی محوطه، شماره‌گذاری قطعات سنگی، تعیین دوره‌های مختلف ساخت‌وساز، حذف ساخت‌وسازهای متأخر و تهیه نقشه‌ای از معابد در وضعیت اولیه از معابد سه‌گانه بعلبک را انجام داد. هم‌چنین این هیئت باستان‌شناسی به کاوش معابد ژوپیتر، باکوس و ونوس پرداخت (Paturel, 2019: 18). این کاوش‌ها پس از سفر امپراتور آلمان ویلهلم دوم به امپراتوری عثمانی به درخواست سلطان عبدالحمید دوم عثمانی و به دستور مستقیم قیصر ویلهلم دوم که در سال ۱۸۹۷ صادر شد، انجام گرفت (Schulz & Winnefeld, 1921: 3) و در نتیجه آن تعداد زیادی عکس و نقشه از این محوطه‌ی باستانی تولید شد (Paturel, 2019: 19)؛ (شکل ۳). در نتیجه این کاوش‌ها علاوه بر آواربرداری و مشخص شدن ساختار کلی معابد سه‌گانه بعلبک، مشخص شد که این معابد روی سکویی مستقل (سکوی عصر هلنیستی) ساخته شده که نسبت به سکوی اصلی معبد در سطحی پایین‌تر قرار گرفته است. با این حال با درگذشت پوخشتاین در سال ۱۹۱۱ این کاوش‌ها ادامه پیدا نکرد و کار در این محوطه تا پایان جنگ جهانی اول متوقف شد (Schulz & Winnefeld, 1921: 3).

شکل ۳: پلان معابد سه‌گانه بعلبک، منبع:

Baalbek," JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/community.12185677>

تا پیش از انجام کاوش‌های دقیق باستان‌شناسی در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ میلادی و ایجاد گمانه‌های عمیق لایه‌نگاری، تصور بر آن بود که این ناحیه فاقد آثاری از دوره‌های قبل از عصر هلنیستی است (Robertson, 1929: 222; Harding, 1961: 12). فعالیت‌های باستان‌شناسی نیز که طی سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۵ توسط هیئت آلمانی به سرپرستی اتو پوخشتاین در معابد بعلبک انجام شده بود، منحصر به مستندسازی، پاک‌سازی و آواربرداری از معابد سه‌گانه بعلبک بود و کاوش‌های لایه‌نگاری در این مکان صورت نگرفت. در طی کاوش‌هایی که در دهه شصت میلادی انجام شد، مشخص شد که سکوی قدیمی یا سکوی هلنیستی، روی بقایای یک تپه باستانی ایجاد شده است. روی این

تپه پیش از این دستکم سه عبادتگاه ساخته شده بود که نخستین آن‌ها احتمالاً مربوط به قرن ششم قبل از میلاد بوده است (Ward-Perkins, 1981: 314; Sear, 2021: 245; Boëthius & Ward-Perkins, 1970: 419). کاوش‌های باستان‌شناسی در دهه‌های هفتاد و هشتاد میلادی و ایجاد ترانسه‌های لایه‌نگاری در فضای داخلی معابد سه‌گانه بعلبک، پیشینه استقراری در این ناحیه را تا هزاره هشتم قبل از میلاد و عصر نوسنگی بدون سفال مستند کرده است. حفر ۴ ترانسه لایه‌نگاری در حیاط اصلی معبد ژوپیتر هلیوپولیتانوس نشان داد که معابد بعلبک روی تپه‌ای پیش‌ازتاریخی ساخته شده بودند که تقریباً به صورت مداوم از هزاره هشتم قبل از میلاد تا دوره هلنیستی سکونت در آن‌ها استمرار یافته است (Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 119). شواهد باستان‌شناسی نشان داد که تپه باستانی بعلبک، دربرگیرنده آثار دوره نوسنگی، مس‌سنگی، مفرغ آغازین، میانی، متأخر و عصر آهن بوده و تا زمان احداث سکو یا پودیوم بزرگ هلنیستی در قرن اول قبل از میلاد، استقرار در آن به مدت هفت هزار سال ادامه داشته است (Paturel, 2019, 99-100). علاوه بر این برنامه ده‌ساله مشترکی که بین اداره کل آثار باستانی لبنان (DGA) و مؤسسه باستان‌شناسی آلمان (DAI) بین سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۰ انجام شد بیان‌گر رونق این منطقه در عصر برنز است. عصری که شاهد ظهور یک دین کنعانی در این منطقه بود (Steiner, 2009: 520). بنا به احتمال در عصر برنز متأخر بعلبک یک مرکز مذهبی بوده است. در مجموع شواهد باستان‌شناسی بیان‌گر یک استقرار بی‌وقفه ده‌هزارساله در این منطقه بوده که در کمتر نقطه‌ای در خاورمیانه این استقرار بی‌وقفه قابل شناسایی است (Rheidt & van Ess, 2014: 12).

پس از مرگ اسکندر، این ناحیه در اختیار سلسله بطالسه مصر (۳۰۵-۳۰ ق.م) قرار گرفت؛ ولی پادشاه سلوکی آنتیوخوس سوم طی جنگ‌های متعدد و به‌ویژه طی جنگ سوری پنجم (۲۰۲-۱۹۵ ق.م) توانست بسیاری از نواحی سوریه و لبنان را از تصرف بطلمیوس پنجم اپیفانس خارج کند. این رویدادها توسط مورخینی نظیر پلیبیوس (Polybius, 1925: 369-375)، لیوی (Livy, 1935: 321-323)، آپیان (Appian, 1913: 183-185) و ژوزفوس فلاویوس (Flavius Josephus, 1737: 12.3.3) شرح داده شده است که به چگونگی تسلط آنتیوخوس سوم بر این مناطق پرداخته‌اند. لازم به ذکر است که در این منابع کلاسیک و در شرح نبردهای سوریه کمتر به نام بعلبک و هلیوپولیس اشاره شده و عمدتاً از اصطلاح جغرافیایی کویله سوریا^۱ یا دره سوریه که بعلبک نیز جزئی از این منطقه بوده، اشاره شده است. تسلط بر بعلبک که به واسطه موقعیت جغرافیایی خود بر سر شاهراه تجاری و بازرگانی بین سوریه، فنیقیه، مدیترانه و مصر قرار داشت، به معنای کنترل تجارت و کسب ثروت‌های سرشار برای دولت سلوکی بود. علاوه بر در اختیار داشتن بعلبک به‌عنوان یک جایگاه مذهبی مهم، به متصرفین امکان می‌داد که خود را حامی خدایان محلی منطقه و به تبع آن حکام مشروع منطقه اعلام کنند. اگرچه شهر بعلبک در قرن سوم میلادی و در عصر حکومت سلسله بطالسه، دارای یک پرستشگاه مشهور بود (Hajjar, 1977: 4)، باین حال افزایش ثروت منطقه به‌دلیل معافیت‌های مالیاتی سلوکیان زمینه‌های ایجاد یک پرستشگاه بزرگ را فراهم آورد و یک سکوی بزرگ به ابعاد ۱۲×۴۸×۹۰ متر (Wright, 2013: 57)، در این دوره ساخته شد که بعدها معابد رومی روی این سکوی بزرگ ساخته شدند. اگرچه شواهد باستان‌شناسی به صورت قطعی تاریخ دقیق بنای این سکو را مشخص نکرده‌اند، احتمال دارد که این سکو در قرن اول ق.م در زمان تسلط سلسله محلی ایتورانی^۲ بنا شده باشد (Paturel, 2019: 111). با افول قدرت سلوکیان در این منطقه از نیمه دوم قرن دوم پیش از میلاد، قدرت واقعی در منطقه لبنان و بعلبک در اختیار امارت

^۱ Coele-Syria

^۲ ایتورانیان قومی عرب تبار و نیمه‌کوچ‌نشین بودند که در نواحی کوهستانی جنوب لبنان و دره بقاع در طول قرن دوم قبل از میلاد ظهور کردند. آن‌ها با تشکیل یک سلسله محلی، نفوذ خود را به بخش‌هایی از سوریه و شمال فلسطین گسترش دادند و مجموعه‌ای از استقرارهای مستحکم را بنیان نهادند. حکومت ایتورانیان تا زمانی که این منطقه به تدریج در اواخر قرن اول قبل از میلاد در حوزه کنترل رومی قرار گرفت، ادامه یافت.

محلی نیمه‌مستقل تتراکسی خالکیس و سلسله محلی ایتورائی قرار گرفت. تصور بر این است که بعلبک به‌عنوان یک مرکز مذهبی برای ایتورائیان خدمت می‌کرد. در این دوره خالکیس که امروزه مجدل عنجر^۱ نامیده می‌شود، مرکز سیاسی ناحیه بقاع و بعلبک نیز مرکز مذهبی دره بقاع در این دوره به‌شمار می‌رفت (Wright, 1980: 16; Ragette, 2013: 56). سکه‌های به‌دست آمده از لیسانیا^۲ اول حاکم ایتورائی وی را به‌عنوان کاهن اعظم معرفی می‌کنند که بیانگر نقش مذهبی موروثی وی و ارتباط احتمالی این عنوان با معابد بعلبک است (Kaizer, 2006, 98). کنترل معبد بعلبک برای نمایش قدرت و تصویر سلسله ایتورائی عنصری بسیار کلیدی به‌شمار می‌رفت (Wright, 2013, 57) هرچند که بر اساس شواهد باستان‌شناسی این سکو تماماً باقی‌مانده است و احتمال دارد درگیری‌های سلسله محلی ایتورائی با حکام رومی این منطقه که در نهایت منجر به انقراض این سلسله محلی شد، عاملی برای عدم اتمام ساخت این سکو بوده باشد (Krencker, 1921: 173). لازم به ذکر است که تصاویر معابد و ساختمان‌های مذهبی واقع شده روی یک سکو روی سکه‌های رومی شرق مدیترانه از قرن اول و دوم میلادی و به‌صورت دقیق از شروع سلطنت هادریان دیده می‌شود (Chrétien-Happe, 2004: 133).

با ظهور قدرت روم در مناطق شرق مدیترانه و لشکرکشی پومیپ به سوریه در سال ۶۳ قبل از میلاد، رومی‌ها به‌تدریج بقایای حکام سلوکی را از این منطقه پاک‌سازی کرده و این مناطق را تصرف کردند. پومیپ در سال ۶۳ میلادی سوریه را رسماً به یک استان رومی تبدیل کرد. با این حال رومی‌ها، قدرت خود را مستقیماً بر نواحی کوهستانی مابین سوریه و لبنان و دره بقاع اعمال نکردند و حکومت این منطقه را به حکام و سلسله‌های محلی واگذار کردند. الحاق رسمی و شروع پروژه رومی‌سازی در این نواحی رسماً اندکی پیش از عصر حکومت آگوستوس (۲۷ پیش از میلاد تا ۱۴ میلادی) رخ داد. آگوستوس که حتی قبل از این تاریخ نیز قدرت رسمی را در روم در دست داشت، در راستای سیاست‌های خود برای تحکیم نفوذ رومی در شرق مدیترانه، کهنه سربازان جنگ‌های داخلی و به‌ویژه سربازان بازنشسته لژیون‌های اکتاوین را در این مناطق اسکان داد و نخستین مستعمره‌های رومی را در این مناطق پایه‌گذاری کرد (Paturel, 2019: 229). با بنیان‌گذاری مستعمره-نشین بیروت در سال ۲۹ ق.م، ناحیه بعلبک نیز تحت سلطه مستعمره‌نشین بیروت قرار گرفت و این‌گونه دو مسیر ارتباطی بین شمال و جنوب سوریه، یکی از طریق ساحل و دیگری از طریق دره بقاع تحت کنترل مستقیم رومی‌ها قرار گرفت (Grainger, 2018: 158-159). با این حال به نظر می‌رسد به‌دلیل اهمیت مذهبی بعلبک، رومی‌ها تصمیم گرفتند که این ناحیه را به مستعمره‌نشین مستقلی تبدیل کنند. این‌گونه بود که در سال ۱۶ قبل از میلاد، کلنی مستقلی به نام یولیا آگوستا فلیکس هلیوپولیتانا در این مکان تأسیس (Kleiner, 2010: 257) و پروژه بازسازی عظیمی در این مکان آغاز گردید که با ساخت مجموعه عظیم مذهبی وقف‌شده به ژوپیتر هلیوپولیتانوس یا همان معبد بزرگ ژوپیتر به اوج خود رسید (Sear, 2021: 245-250). این پروژه بزرگ رومی‌ها برای ساخت مجموعه‌ای عظیم از معابد در مکانی که محترم‌ترین خدایان محلی پرستش می‌شدند، به‌عنوان نمادی از هوشمندی سیاسی رومیان در ایجاد نوعی همگرایی فرهنگی تفسیر شده است (Yegül & Favro 2019: 736).

بنیان‌گذاری مستعمره رومی در سال ۱۶ میلادی، منجر به دوره‌ای از توسعه پیوسته شهر بعلبک شد و بر اهمیت سیاسی این شهر در کنار اهمیت مذهبی آن نیز افزود (Paturel, 2019: 289). از این دوره به بعد، اطلاعاتی در مورد این شهر در منابع رومی ظاهر می‌شود. استرابو در اوایل قرن اول میلادی در کتاب جغرافیای خود هلیوپولیس را

^۱ Majdel Anjar

^۲ لیسانیا، پسر بطلمیوس پسر منائوس، دومین حاکم شناخته شده از سلسله ایتورائی بود که بر یک تتراکسی کوچک با مرکزیت ابیلا در دامنه‌های غربی کوه هرمون از حدود سال ۴۰ تا ۳۶ قبل از میلاد حکومت کرد و توسط مارکوس آنتونیوس به قتل رسید.

شهری در نزدیکی خالکیس و حمص در کنار رودخانه العاصی (اورنتس) توصیف کرده است (Strabo, 1932, 16.2.10). پلینی بزرگ در کتاب تاریخ طبیعی که بین سال‌های ۷۷ تا ۷۹ میلادی نوشته شده، بر شهرت هلیوپولیس تأکید کرده و آن را شهری بسیار مشهور در مناطق هم‌مرز با عربستان ذکر کرده است (Pliny the Elder, 1942, 5.23). بطلمیوس جغرافی‌دان قرن دوم میلادی، با برشمردن هلیوپولیس در میان شهرهای اصلی دره سوریه در کتاب جغرافیای خود، آن را در کنار دمشق، ایلا و سایر مراکز شهری برجسته قرار داده است (Ptolemy, 1991, 5.15.22). اولپیان حقوق‌دان رومی نیز در اوایل قرن سوم میلادی به اعطای حق ایتالیکوم^۱ از سوی امپراتور سپتیموس سوروس (۱۹۳-۲۱۱ میلادی) به شهر هلیوپولیس که معافیت‌های مالیاتی و خودمختاری مشابه شهرهای ایتالیایی به آن می‌داد، خبر می‌دهد (Ulpian, 1985, 1). بنا بر شواهد سکه‌شناسی نیز نخستین سکه‌ها در عصر امپراتور سپتیموس سوروس در این شهر ضرب شده‌اند (Butcher, 2003: 116-117). نکته جالب وجود تصویر معابد بعلبک در پشت سکه‌های وی است. این امر بیان‌گر اهمیت مذهبی این شهر و هم‌چنین بیان‌گر این نکته است که این معابد نماد این شهر به‌شمار می‌آمده‌اند (شکل ۴).

شکل ۴: سکه سپتیموس سوروس، ضرب بعلبک، منبع:

Forum Ancient Coins, <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?param=89044q00.jpg&vpar=429&zpg=96608&fld>

مجموع این گزارش‌ها بیان‌گر اهمیت روزافزون شهر هلیوپولیس در عصر امپراتوری روم در مقایسه با دوره‌های دیگر است؛ به‌صورتی که در قرن دوم میلادی بعلبک به‌عنوان نخستین شهر سوریه در نظر گرفته می‌شد (Inchbold, 2004: 138) و به نوشته ماکروبیوس اهمیت آن به حدی بود که تراژان امپراتور روم قبل از لشکرکشی بزرگ خود به پارت، با هاتف معبد خورشید در این زمینه مشورت کرد (Macrobius, 1969, 1.23.14-16).

معبد باکوس، پیشینه ساخت، ساختار معماری و تزئینات

پروژه بزرگ رومی در هلیوپولیس در سال ۱۶۰ ق.م، در ابتدا با آغاز ساخت معبد بزرگ ژوپیتر در عصر آگوستوس آغاز شد (Kleiner, 2010: 257)؛ (شکل ۵). معبدی که از آن به‌عنوان بزرگ‌ترین پروژه رومی در خاور نزدیک یاد شده است (Kleiner, 2010: 257). بر اساس کتیبه‌ای از نرون روی یکی از ستون‌های این معبد، ساخت معبد اصلی بین سال‌های ۶۰ تا ۷۰ بعد از میلاد، تقریباً به اتمام رسیده بود اما در دوره امپراتوری هادریان و تراژان (از ۹۸ میلادی تا ۱۳۸ میلادی) و سلسله آنتونین‌ها، سایر قسمت‌های بنا نیز تکمیل شدند. بر اساس شواهد معماری و باستان‌شناسی بازسازی مجدد و ساخت حیاط کوچک معبد ژوپیتر به نیمه دوم قرن دوم میلادی تاریخ‌گذاری شده است (Grainger, 2018: 159; Yegül & Favro, 2019: 736). رومی‌ها در راستای سیاست‌های ادغام فرهنگی و ترویج

¹ Italicum

فرهنگ رومی در عین احترام به سنت‌های بومی، با رویکردی عمل‌گرایانه به معادل‌سازی خدایان خود با خدایان بومی پرداختند و در بعلبک نیز با احداث معبد ژوپیتتر، سه ایزد کهن بعل-حداد^۱، علیان^۲ دختر بعل و پسرش انات^۳ را به ترتیب با ژوپیتتر، ونوس و مرکوری تطبیق دادند (Grainger, 2018: 159) و از این‌رو در منابع و کتیبه‌ها ترکیب بعل-ژوپیتتر مکرراً مشاهده می‌شود (Drijvers, 1976: 10). این رویکرد رومی‌ها، پیش‌ازین در عصر هلنیستی نیز در بعلبک رخ داده بود. در دوره هلنیستی نیز آیین پرستش در بعلبک که در اصل متعلق به سه‌گانه‌ای معمول از خدایان بومی کشاورزی بود، احتمالاً تحت تأثیر مصر بطلمیوسی دگرگونی قابل‌توجهی یافته و خدای بزرگ طوفان یعنی بعل با ژئوس همسان‌سازی شده بود (Boëthius & Ward-Perkins, 1970: 417).

این معبد بزرگ پیرپیترال کورنتی از نوع هلنیستی- رومی، همانند معبد بعدها ساخته شده باکوس، دارای یک ساختار سه‌قسمتی پیش‌فضا یا ورودی (پرونائوس)، سلا^۴ نائوس یا همان فضای مرکزی معبد و یک آدیتون در انتهای سلا است. این فرم در معبد کوچک‌تر ولی بهتر حفظ‌شده‌ی باکوس نیز قابل مشاهده است (DeLaine, 2024: 111). اما به علت تخریب‌های وارد شده به معبد ژوپیتتر در طی قرون متمادی، ساختار درونی و فضاهای داخلی آن عمدتاً از بین رفته است و تنها به‌واسطه عملیات پاک‌سازی و آواربرداری توسط هیئت آلمانی بین سال‌های ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۵، ساختار داخلی آن تا حد زیادی مستندسازی و مشخص شد (Schulz & Winnefeld 1921, 10-13). ساخت معابد رومی متعدد در شهرهای سوریه و لبنان اگرچه به‌طور کلی ایده شکوه و اقتدار امپراتوری روم را منعکس می‌کنند، ولی می‌توان تصور کرد که فرم‌های معماری اتخاذ شده در ساخت این ابنیه در هر شهر و منطقه دارای تفسیر و معنای محلی متفاوتی بوده‌اند و این فرم‌ها می‌توانستند به خدمت اهداف محلی درآیند (Borg, 2015, 457). در معبد ژوپیتتر همانند معبد باکوس تلفیقی از عناصر محلی سامی و عناصر کلاسیک رومی مشاهده می‌شود. از عناصر محلی در ساختار معماری این معبد می‌توان به دو قربانگاه برج‌مانند در مرکز یک حیاط بزرگ باز، اشاره کرد (Sear, 2021: 250). اگرچه این مجموعه مذهبی بر اساس اصول کلاسیک طراحی شده بود، بااین‌حال کانون آیینی این معبد شکل سنتی سامی و شباهت‌های خود به معابد قدیمی‌تر لبنان باستان را حفظ کرده بود (Ward-Perkins, 1981: 162). در واقع سنت محلی در بعلبک آن‌قدر نیرومند بود که بتواند بر طرح‌بندی کلاسیک بنا، عنصر ناهمخوان معماری یعنی برج‌های قربانگاه بزرگ را تحمیل کند (Boëthius & Ward-Perkins, 1970: 420).

ساخت معبد کوچک‌تر باکوس در نیمه دوم قرن دو میلادی و در زمان قیصر آنتونینوس پیوس (۱۶۱-۱۳۸ میلادی) آغاز شد (Yegül & Favro, 2019: 736). هرچند تاریخ اواخر قرن اول میلادی نیز برای تاریخ شروع آن ساخت نیز ذکر شده است (Sear, 1989: 245). آخرین مرحله ساخت‌وساز در آن به اوایل قرن سوم میلادی تاریخ‌گذاری شده است (Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 121) و به نظر می‌رسد در زمان حکومت کاراکالا (۱۹۸-۲۱۷ میلادی) مرحله نهایی تکمیل معبد به‌غیراز برخی حجاری‌های تزئینی آن به پایان رسیده باشد (Wheeler, 1964: 93). بااین‌حال به عقیده برخی از پژوهش‌گران حتی قبل از ساخت این معبد، معبد کوچک دیگری به نام باکوس در مکان معبد فعلی هلیوپولیس وجود داشته است (Steiner, 2009: 517). معبد فعلی باکوس که در فاصله ۵۰ متری جنوب معبد ژوپیتتر واقع شده، اگرچه از معبد ژوپیتتر کوچک‌تر بوده اما ساختار معماری و تزئینات آن بسیار بهتر حفظ شده و به‌نوعی بهترین معبد رومی حفظ شده در این ابعاد است (Paturel, 2019: 228). در واقع کمتر معبد رومی را می‌توان یافت که فضای داخلی آن همانند معبد باکوس سالم به‌جای مانده باشد (Robertson, 1929: 226). همانند

¹ Baal-Hadad

² Alian

³ Anat

⁴ Cella

معبد ژوپیتتر، معبد باکوس نیز روی یک سکوی بلند به ارتفاع ۵ متر ((Segal, 2013: 131) و پس از چند مرحله پی‌ریزی ساخته شده بود (Rheidt & Van Ess, 2014: 86). تفاوت اصلی این معبد با معبد بزرگ ژوپیتتر در وسعت بسیار بیشتر فضای اختصاص یافته به سلا (فضای مرکزی معبد) بود (Ward-Perkins, 1981: 420)، ولی محور طولی آن دقیقاً موازی با محور معبد مجاور آن، یعنی معبد ژوپیتتر هلیوپولیتانوس است (Paturel, 2019: 228). معبد در جهت شرقی و غربی بنا شده و ورودی آن در جهت شرق است (Segal, 2013: 131-136). واقع شدن آدیتون این معبد در جانب غربی، بیان‌گر تأثیر سنت‌های منطقه‌ای و محلی سوری و عبرانی است که در جای خود به آن پرداخته خواهد شد.

از لحاظ ساختار معماری، این معبد نیز همانند معبد ژوپیتتر دارای پیرپتر (ستون‌بندی دورتادور) به صورت ۱۵ ستون در طول و ۸ ستون در عرض ((Harding, 1961: 43) با پلکانی متشکل از سه ردیف پله در جلو است و حجاری‌های آن بسیار غنی و مفصل است هرچند که به نظر می‌رسد که برخی از جزئیات آن ناتمام باقی مانده‌اند (Rheidt & Van Ess, 2014: 189; Kropp, 2010: 246). ابعاد این معبد ۶۶ در ۳۵ متر ((Ward-Perkins, 1981: 318) تقریباً مشابه با معبد پارتنون در آتن)، با عرض داخلی و ارتفاع ۱۹ متر (Sear, 2021: 251) و دارای ستون‌هایی از نوع کورنتی بدون شیار (Wheeler, 1964, 93) به ارتفاع ۱۷.۶۵ متر است که در حدود ۲.۵ متر کوتاه‌تر از معبد ژوپیتتر هستند (Ragette, 1980: 16)؛ (شکل ۵).

شکل ۵: معبد باکوس، دید از جانب شمال غربی، منبع: <https://www.jstor.org/stable/community.8758563>، JSTOR

مشهورترین ویژگی این معبد دروازه‌ عظیمی به عرض ۶.۵ متر و ارتفاع ۱۳ متر است که بخش فوقانی آن تا حدی فرو ریخته است (Paturel, 2019: 228). ستون‌های این معبد شباهت زیادی با ستون‌های سازه‌های معماری محوطهٔ بستان الخان^۱ در جنوب شرقی بعلبک و معبد مرکوری در شمال غربی معابد بعلبک دارند (Wienholz, 2006: 279). در اطراف فضای اصلی درونی این معبد، ستون‌هایی قرار دارند که یک نمونه منحصر به فرد از سرستون‌های کورنتی پنج‌ضلعی با پایه‌هایی ۵ ضلعی هستند. این ستون‌ها دارای یک انتابلاتور (سرستون) دنداندار مطبق هستند که در عین حال نقش تقویتی و نگه‌دارنده برای گنبد کم‌عمق سنگی معبد نیز ایفا می‌کردند (Kleiner, 2017: 223). دیوارهای داخلی معبد نیز با یک ردیف از ستون‌های نیمه برجسته تزئین شده‌اند که دو ردیف طاق‌نما را قاب گرفته‌اند (شکل ۶).

¹ Bustan al-Khan

شکل ۶: ستون‌های پیرامونی که فضای سلا (تالار مرکزی) معبد باکوس را احاطه می‌کنند. منبع: JSTOR,

<https://www.jstor.org/stable/community.14929013>

در جانب غربی معبد، آدیتون این معبد قرار داشت که از طریق یک پلکان دوقسمتی دسترسی به آن فراهم می‌شد (DeLaine, 2024: 112; Borg, 2015: 357). در این قسمت و در جانب غربی معبد، یک پیش طاق تزئینی بر ۴ ستون بنا شده بود (Yegül & Favro, 2019: 742). فضای داخلی این معبد به‌عنوان شاهکاری از تجمل مهار شده با تزئینات داخلی پیچیده و مفصل توصیف شده است و در ساخت آن تلاش شده بود که ساختار معماری آدیتون با معماری کلی سلا تطبیق داده شود (Ward-Perkins, 1981: 318-319). سرستون‌های معبد باکوس با ویژگی‌های مختلط کورنتی و دوریک ساخته شده‌اند که این ترکیب بیانگر تأثیر ویژگی‌های سبکی محلی است (Jones, 2000: 138). در واقع در نواحی از امپراتوری روم که سنت‌های محلی قوی‌تر بودند، عناصر معماری کلاسیک و غیر کلاسیک در کنار هم دیده می‌شدند. به‌عنوان مثال نسبت سنتی ۶ به ۱۵ در ساخت ستون‌های معابد بعلبک اعمال نشده‌اند (Ibid, 208). عناصر تزئینی داخل معبد باکوس، به‌غیر از نیم ستون‌های تزئینی متعدد و طاقچه‌های آن که احتمالاً تندیس‌هایی در آن قرار داشته است، شامل یک نوار تزئینی داخلی است که صحنه‌ای از مراسم قربانی سنتی رومی سوئوتاوریلیا^۲ شامل نقوش خوک، گوسفند و گاو را به نمایش می‌گذارد. به عقیده فاولکز و سیمور این تزئینات احتمالاً به افتخار دریافت حقوق ایتالیایی^۳ و بنیان‌گذاری مجدد هلیوپولیس در دوره دودمان سورن^۴ ساخته شده است (Fowlke & Seymour, 2019: 219). سایر تزئینات این معبد شامل نقوشی چون برگ‌های بزرگ آکانتوس^۵، (Kahwagi-Janho, 2020: 283) (شکل ۷)، الگوهای تخم‌مرغ و پیکان، مهره و قرقره و الگوهای گل و پری است (Baroody, 2013: 282). تزئینات آن در جانب غربی معبد، یعنی جایی که آدیتون یا نیایشگاه داخلی معبد واقع بود به اوج می‌رسد.

^۱ نسبت سنتی ۶ به ۵ در ساخت ستون‌های رومی به‌تناسب بین ارتفاع ستون و قطر پایه آن اشاره دارد. این نسبت یکی از اصول زیبایی‌شناختی و تناسبی در معماری کلاسیک رومی بود.

^۲ suovetaurilia

^۳ ius Italicum

^۴ Severan

^۵ تزئینات برگ آکانتوس همچنین در معبد رومی بزیزا قابل مشاهده است، معبدی که در شمال بیروت واقع شده و بین سال‌های ۵۰ تا ۱۵۰ میلادی ساخته شده است.

شکل ۷: سرستون‌های ضلع شمال شرقی فضای درونی معبد باکوس، با تزئینات برگ آکانتوس، منبع: JSTOR،

<https://www.jstor.org/stable/community.8720615>

نقش برجسته‌های داستانی که صحنه‌های مرتبط با آیین باکوس را نشان می‌دهند از دیگر عناصر تزئینی قسمت سلا و آدیتون معبد هستند (Hajjar & Hajjar, 1977: 110). در سقف معبد نیز هر شش ضلعی، تصویری را احاطه می‌کند که گمان می‌رود نمایش‌گر شخصیت‌های اسطوره‌ای باشند (Ragette, 1980: 112). تزئینات معماری در معبد باکوس اگرچه با معبد ژوپیتار دارای مشابهت‌هایی است، اما ویژگی اصلی تزئینات در معبد باکوس وجود تزئینات پیچیده و پرکارتر است و عظمت خطوط اصلی معماری در این معبد، در تضاد با پیچیدگی جزئیات ثانویه قرار گرفته است (Boëthius & Ward-Perkins, 1970: 420). لازم به ذکر است که تزئینات مشابه با تزئینات معبد باکوس در برخی معابد رومی دیگر در ناحیه سوریه و لبنان نیز دیده می‌شود. از آن جمله می‌توان به معابد روستایی حوران^۱ در جنوب سوریه امروزی اشاره کرد که در آن‌ها نیز تزئیناتی به شکل تخم‌مرغ و زوبین، شاخه‌های تاک و گل‌های رز ماریچ بزرگ دیده می‌شود (Mazzilli, 2019: 124). این تزئینات مشابه، هم‌چنین در معبد حصن سلیمان^۲ در استان طرطوس سوریه نیز دیده می‌شود (Ahmad, 2018: 66). در این ناحیه نیز همانند ناحیه بعلبک، یک سنت قدیمی پرستش خدای بعل وجود داشت و معبد قدیمی این ناحیه در دوره هلنیستی و رومی جهت پرستش خدایان یونانی و رومی مورد استفاده قرار گرفت. تزئینات مشابه با معبد باکوس، در دو معبد رومی بزرگ هم‌دوره با معبد باکو، در ناحیه نیحا در دره بقاع در ۶۰ کیلومتری شرق بیروت نیز دیده می‌شوند (Newson, 2019: 124) که علاوه بر این تزئینات، این دو معبد شباهت‌های زیادی را در قسمت آدیتون معبد با معبد باکوس بعلبک به اشتراک می‌گذارند که در جای خود به آن پرداخته خواهد شد. به صورت کلی، تأثیر معابد شهر هلیوپولیس بر فرم‌ها و سبک‌های معابد محلی دره بقاع و لبنان، مدت‌هاست که شناخته شده است (Butcher, 2013: 208). در مورد نام این معبد و انتساب این معبد به باکوس، مباحث گسترده‌ای از آغاز قرن ۲۰ میلادی صورت گرفته است که تا امروز نیز ادامه یافته است. نخستین کسی که این معبد را به نام معبد باکوس معرفی کرد، کاوش‌گر آلمانی محوطه، اتو پوخشتاین بود (Seyrig, 1929: 320; Steiner, 2009: 517; Segal, 2013: 344). استدلال وی مبتنی بر وجود نقش برجسته‌های مخصوصاً در قسمت آدیتون بنا و دو نقش برجسته در سمت راست و چپ پله‌های ورودی به آدیتون بود که ویژگی‌های باکوس (دیونیسوس) را نشان می‌داد (Paturel, 2019: 229; Ragette, 1980: 42)؛ (شکل ۸).

¹ Hauran

² Baetocaece

شکل ۸: معبد باکوس، نقش برجسته تولد باکوس در قسمت آدیتون، منبع: JSTOR،

<https://www.jstor.org/stable/community.8722519>

درواقع بیشتر محققان که این معبد را به باکوس منتسب کرده‌اند، وجود تزئینات دیونیسوسی را دلیلی بر این نام‌گذاری ذکر کرده‌اند (Rheidt & van Ess, 2014: 13; Inghold, 2004: 229) و تزئینات وابسته به یک آیین تقدیس باکوس را در قسمت آدیتون و سلای معبد به صورت مکرر شناسایی کرده‌اند (Schulz & Winnefeld, 1921: 62, vol. 2). برخی دیگر انتساب این معبد را به ونوس و یا ژوپیتز نیز ممکن دانسته‌اند (Patuarel, 2019: 18). این معبد به مرکوری نیز نسبت داده شده است (Patuarel, 2019: 230; Grainger, 2018: 160). با این حال با توجه به وجود معبدی دیگر مختص به مرکوری در بعلبک بر فراز تپه موسوم به شیخ عبدالله در نزدیکی معابد سه‌گانه بعلبک که به فاصله اندکی از معبد باکوس ساخته شده است، این احتمال بسیار اندک است. به عقیده برخی محققین، بر اساس کتیبه‌های معبد، احتمال دارد که در این معبد علاوه بر پرستش ایزدانی همچون باکوس، آیین پرستش برخی امپراتوران خاندان سورن نیز انجام می‌شده است (Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 122; Rheidt & Van Ess, 2014: 158). سنت پرستش هم‌زمان خدایان سامی و یونانی-رومی بر اساس برخی شواهد از شهرهای مختلف سوریه مستند شده است. به عنوان مثال در شهر دورا-اروپوس در دوره تسلط پارتیان، خدایان سامی و یونانی در یک معبد به صورت هم‌زمان مورد پرستش قرار می‌گرفتند (Edwell, 2008: 110).

گرچه بیشتر محققین به‌ویژه محققین معاصر با پیشنهاد پوخشتاین مبنی بر تعلق این معبد به باکوس، موافق هستند، برخی نظرات مخالف نیز در این زمینه ابراز شده است. هاردینگ انتساب این معبد به باکوس را اشتباه می‌داند و معتقد است که احتمال قوی‌تر این است که این معبد متعلق به ونوس باشد که وی آن را با آتارتاگیس همانندسازی کرده است (Harding, 1961: 26). با این حال کروپ با بررسی تمام این نظریات و با توجه به حضور پررنگ عناصر دیونیسوسی در تمام قسمت‌های معبد باکوس و سایر آثار معماری در بعلبک، فرضیه پوخشتاین را مستدل‌ترین فرضیه ممکن دانسته است (Kropp, 2010: 247). به نظر وی علاوه بر وجود شواهد نیرومندی از وجود آیین پرستش باکوس در دره بقاع، وجود تصاویر و نقش‌برجسته‌های اسطوره‌های یونانی مرتبط با آیین دیونیسوس (که رومی‌ها وی را باکوس می‌نامیدند) نظیر ایزد پان، ساتیرها، مائادها و اروس به همراه نقش‌برجسته‌های مرتبط با باکوس و عناصر تزئینی مانند خوشه‌های انگور و درخت تاک در معبد باکوس، جای شکی باقی نمی‌گذارد که در این معبد آیین‌هایی مرتبط با خدای باکوس برگزار می‌شده است (Ibid, 247).

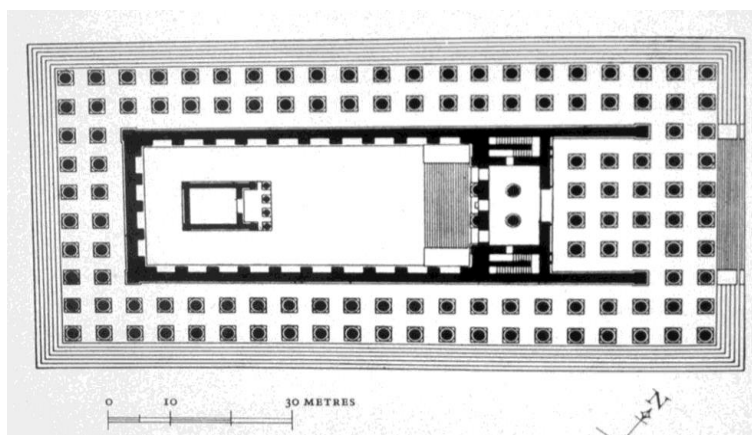
سیر تحول معنایی و کارکرد آدیتون در بناهای مذهبی، از معابد یونانی تا معابد سوری-رومی

آدیتون اصطلاحی است که از واژه‌های یونانی با املای $\alpha\delta\upsilon\tau\omicron\nu$ (ádyton) به معنای غیرقابل ورود و مکانی که ورود به آن مجاز نیست، گرفته شده است. این ساختار معماری در معماری معابد یونانی، پیشارومی، رومی، فنیقی، سوری و

نواحی شرق مدیترانه با شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در ساختار معماری، تزئینات و همچنین عملکرد مشاهده می‌شود. نظرات زیادی در مورد ساختار معماری آدیتون، کارکرد آن در معابد و همچنین معنای لغوی و ماهیت آن ابراز شده است. در بسیاری از واژه‌نامه‌های معماری، این واژه به‌سادگی به‌عنوان اتاقی درونی و مقدس در یک معبد یا مکان مقدس با محدودیت دسترسی برای عامه مردم تعریف شده است (Ulrich & Quenemoen, 2014: 481; Sear, 2021: 298). کولدوی و پوخشتاین که نخستین کسانی هستند که در انتهای قرن نوزدهم میلادی به‌صورت مستقل مفهوم آدیتون را بررسی کرده‌اند، آن را به‌عنوان مکانی مقدس در انتهای معبد و فضای پشتی کوچک‌تری که پشت تالار اصلی قرار داشته و محل نگهداری تندیس خدایان بوده است، در نظر گرفته‌اند (Koldewey & Puchstein, 1899: 1984). یوگول و فاورو آدیتون را فضایی داخلی برای پیش‌گویی در معابد یونانی همانند معبد آپولو در دیدوما و هم‌چنین محراب درونی معبد در معابد سوری نظیر معبد باکوس تعریف کرده‌اند (Yegül & Favro, 2019: 867). سیپر آن را به معنای درونی‌ترین بخش معبد و ناحیه مقدسی که دسترسی به آن محدود می‌شد، در نظر گرفته است (Sear, 1989: 276). الزنر این اصطلاح را به معنای قسمتی از فضای داخلی معابد یونانی و رومی که برای عموم مردم غیرقابل دسترسی بود و به‌عنوان مقدس‌ترین فضای معبد اغلب دارای تندیس‌های آیینی بود و در آن اعمال آیینی برگزار می‌شد تعریف می‌کند (Elsner, 2018: 95). برنز از آدیتون به‌عنوان یک طاقچه پهن در سلا (اتاق اصلی پرستش) در معابد یونانی یاد می‌کند (Burns, 1999: 264). کرتین اپ نیز آن را به‌عنوان دورترین و محترم‌ترین بخش هر معبد توصیف می‌کند (Chrétien-Happe, 2004: 136). برخی دیگر از پژوهشگران مانند دیلین، این اصطلاح را تنها در مورد فضای مقدس درونی در معابد سوری به‌کاربرده‌اند (DeLaine, 2024: 241). اما برخی دیگر از پژوهشگران برای این ساختار معماری ریشه‌ای یونانی قائل شده و آن را به‌عنوان درونی‌ترین اتاق تاریک یک معبد یونانی که در آن پیش‌گویی‌ها انجام می‌شدند، در نظر گرفته‌اند (Ward-Perkins, 1981: 19).

اگرچه بر اساس متون رومی و یونانی، از کاربرد این واژه در مورد بخشی از ساختار داخلی معابد آگاهی داریم اما تنها از قرن ۱۹ میلادی پژوهش‌گران تاریخ معماری از این اصطلاح برای نیایشگاه داخلی معابد استفاده کرده‌اند (Hollinshead, 1999: 190). بر اساس شواهد متنی رومی، سزار در شرح وقایع شگفت‌آور مربوط به معبدی در ناحیه پرگامون پیش از نبرد فارسالوس، آدیتون را به قسمتی مخفی و پنهان در معابد که جز کاهنان کسی حق ورود به آن را ندارد اطلاق کرد. به نوشته وی یونانیان این قسمت از معبد را آدیتا می‌نامیدند (Caesar, 1967: 159). سرویوس نویسنده رومی اواخر قرن ۴ و اوایل قرن ۵م نیز در شرح خود بر انثید و پیرژیل، از آدیتون به‌عنوان مکانی در معبد که تنها کاهنان حق ورود به آن دارند، یاد کرده است (Servius, 1881-1902: 2.115). با مطالعه متون یونانی نظیر ایلیداد و سروده‌های هومری نیز می‌توان سه تعریف برای این واژه در نظر گرفت. یک ساختار یا محوطه مذهبی، مکانی که الهام‌گویی در آن رخ می‌دهد و اتاقی دورافتاده در خانه برای نگهداری اشیا (Hollinshead, 1999: 192) که بر اساس شواهد باستان‌شناسی و متنی، هر سه تعریف برای این قسمت از معابد قابل تأیید است. هومر در کتاب ایلیداد از واژه *ἄδυτον* (Adyton) استفاده می‌کند که به معنای «مکان ممنوعه» یا «مقدس‌ترین بخش معبد» است. در این بخش، آپولون، آئنیاس را از میدان نبرد به پرگاموس منتقل می‌کند؛ جایی که لتو و آرتیمیس او را در آدیتون مگالو (*ἄδυτον μεγάλω*) درمان می‌کنند. این عبارت به معنای «مکان مقدس بزرگ» است و نشان می‌دهد که در اینجا، واژه «Adyton» ممکن است به کل معبد اشاره داشته باشد؛ نه فقط به بخش داخلی آن (Homer, 1924, 5.448). مکانی که محل حضور خدایان و محل شفابخشی توسط خدایان بوده است. در سایر متون، واژه *παστός* (که با آدیتون مترادف در نظر گرفته می‌شود)، هم به صندوقچه مقدس حمل شده توسط خادمان

آیینی و هم به فضای داخلی معبد اطلاق می‌شد. در منابع متأخر یونانی نیز واژه آدیتون به‌صورت کلی برای فضاهای پیشگویی (اوراکلی) و به‌صورت خاص برای آدیتون معبد دلفی به‌کاررفته است (Hollinshead, 1999: 195). در مورد کاربرد آدیتون، مباحث متعددی میان پژوهش‌گران صورت گرفته است که بیانگر سیر تحول کارکردی آدیتون از معابد رومی تا معابد سوری-رومی است. در بیشتر معابد یونانی، یک فضای اصلی داخلی یا سلا وجود داشت که دارای اتاق کوچکی در پشت سلا بودند که تنها از طریق سلای اصلی معبد قابل دسترسی بودند. این تقسیم‌بندی فضایی نشان می‌دهد که این اتاق داخلی کارکرد ویژه‌ای داشته است. کاربرد این واژه در متون ادبی موجب شد که پژوهش‌گران این اتاق داخلی را محل برگزاری آیین‌های مذهبی مرموز یا ماهیتی غیبی تلقی کنند. با این حال هالینزهد در پژوهش خود ادعا می‌کند که با توجه به تنوع مکان‌هایی که به نام آدیتون شناخته می‌شده‌اند، این واژه به‌خودی‌خود به ساختار معماری خاصی اشاره نمی‌کند. وی با استفاده از شواهد موجود در متون ادبی و کتیبه‌ای که در آن‌ها آدیتون به انواع مکان‌ها مانند زیارتگاه‌های قهرمانان، غارها، سازه‌های زیرزمینی، بخش‌هایی از معابد و یا خود معابد اطلاق می‌شود، نتیجه می‌گیرد که کاربرد واژه آدیتون در متون کلاسیک یونانی به معنای اطلاق آن به یک مکان خاص نیست، بلکه این واژه به معنای ممنوع‌الورود، رفتاری را نسبت به یک مکان تجویز می‌کند. در واقع ویژگی اصلی هر فضا یا ساختار معماری که به‌عنوان آدیتون از آن یاد می‌شود، محدودیت دسترسی به آن بوده است (Hollinshead, 1999: 190). این مشکلات تفسیر در مورد واژه آدیتون با شواهد باستان‌شناسی پیچیده‌تر می‌شود. در راستای نظریه‌ای که کاربرد واژه آدیتون در متون یونانی را به‌ندرت با اتاق درونی با محدودیت ورود در معابد مرتبط می‌داند، این نظریه ابراز شده که آدیتون در معابد یونانی به‌ندرت بخشی از ساختار معبد بوده است. این اتاق‌های دارای محدودیت ورود در قسمت سلا، در معابد ایتالیای جنوبی برای اهداف آیینی مورداستفاده قرار می‌گرفته‌اند، درحالی‌که در معابد جزیره سیسیل، محلی برای نگهداری تندیس خدایان بوده‌اند. هم‌چنین برخی از این فضاها در معابد ایتالیایی با توجه به یافته‌ها کارکردی عملی داشته‌اند و برای ذخیره هدایا به کار می‌رفته‌اند (Marconi, 2018: 333). هم‌چنین در برخی معابد نظیر معبد آپولون در دیدوما، آدیتون یک اتاق مجزا در انتهای سلا نبوده است؛ بلکه آدیتون فضایی باز بوده که با یک رواق درون صحن اصلی نیایشگاه احاطه‌شده بود که برای نیازهای آیین پیشگویی طراحی شده بود و برخلاف آدیتون در معابد سوری-رومی فاقد پلکان و حجاری‌های تزئینی بود (Elsner, 2018: 95)؛ (شکل ۹).

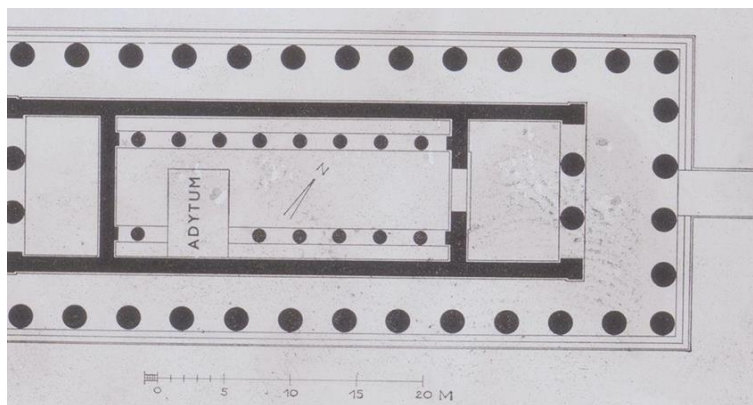

شکل ۹: معبد آپولو، دیدوما؛ نقشه بازسازی شده آدیتون؛ احاطه‌شده با رواق ستون‌دار، منبع: JSTOR،

<https://www.jstor.org/stable/community.12188131>.

با این حال بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی و مطالعات معماری، وجود ساختاری به نام آدیتون در معابد یونانی مستند شده است. هرچند که در مورد کارکردهای این فضا نظرات مختلفی ابراز شده است. در زیر آدیتون معبد دلفی،

همانند کنوسوس در جزیره کرت، یافته‌هایی به دست آمده است که بیان‌گر استمرار کارکرد آیینی این مکان از عصر میسنی تا عصر کلاسیک دارد. در کاوش‌های یک بنای مقدس در آایا ایرینی^۱ در جزیره کنوس^۲ مربوط به تمدن مینوسی که متعلق به قرن ۱۵ تا ۱۳ پیش از میلاد بوده، شواهدی از وجود یک آدیتون یافت شده است (Burkert, 1985: 31). هم‌چنین در آدیتون علاوه بر اعمال محدودیت‌های ورود برای افراد عادی جامعه، نوعی محدودیت‌های نژادی نیز اعمال می‌شده است. به‌عنوان مثال ورود به فضای داخلی معبد آتنا در آکروپولیس برای دوریابی‌ها ممنوع بود (Nilsson 1961, 75). سایر یافته‌های باستان‌شناسی از جنوب ایتالیا و یونان، ساختار این فضای معماری را تا حدی آشکار کرده‌اند. در جنوب ایتالیا شواهدی از ۴ معبد به نام‌های معبد E، معبد A، معبد O و معبد هرا در فوچه دل سهله^۳ که احتمالاً مربوط به قرن ۶ قبل از میلاد هستند، نشان می‌دهد که این معابد دارای یک آدیتون به همراه پلکان بوده‌اند (Miles, 1998/1999: 2). هم‌چنین معبد موسوم به معبد R در آکروپولیس سلینوس در جزیره سیسیل که به قرن ششم قبل از میلاد تاریخ‌گذاری شده و به سبک بناهای یادمانی اولیه یونان ساخته شده است، دارای یک سلا یا تالار مرکزی، یک اتاق پشتی یا آدیتون و یک اتاق پشتی دیگر به نام اپیستودوموس^۴ بوده است (Sapirstein & Scahill 2020: 295). شواهد باستان‌شناسی نشان داده‌اند که در دوره دوم بازسازی این معبد، با افزایش ارتفاع کف آدیتون، این قسمت بالاتر از تالار مرکزی یا سلا قرار گرفته است؛ مشابه همان ساختاری که در معابد سوری-رومی نیز دیده می‌شود که در آن‌ها آدیتون با ایجاد پله‌هایی بالاتر از کف اصلی سلا قرار گرفته است. این تغییر در این معبد یونانی نشان‌دهنده افزایش اهمیت فضا آدیتون در فاز بازسازی و احتمالاً تداوم یا تغییر در شیوه‌های آیینی مرتبط با آن است. این در حالی است که در سرود موسوم به «سرود هومری» برای آپولون پیتیایی^۵ که در قرن هشتم تا ششم پیش از میلاد سروده شده، عبارت «εις ἄδυτον κατέδυσε» یا «به سوی آدیتون فرورفت» نشان می‌دهد که در معابد یونانی اولیه، کف آدیتون پایین‌تر از کف اصلی بنا بوده است (Evelyn-White, 1914: 354). شواهد باستان‌شناسی به دست آمده از آدیتون معبد دلفی نیز این نکته را تأیید می‌کنند که در معابد اولیه یونانی، آدیتون در عمق پایین‌تری نسبت به کف اصلی بنا قرار داشته است. آدیتون در معبد دلفی بیش از دو متر پایین‌تر از کف قرار داشت و به صورت گودالی مصنوعی در دل معبد ساخته شده بود (Ustinova, 2009: 144)؛ (شکل ۱۰).

شکل ۱۰: پلان معماری معبد آپولون در دلفی و آدیتون زیرزمینی در قسمت زیر فضای مرکزی معبد، منبع: JSTOR,

<https://www.jstor.org/stable/community.13919798>

¹ Ayia Irini

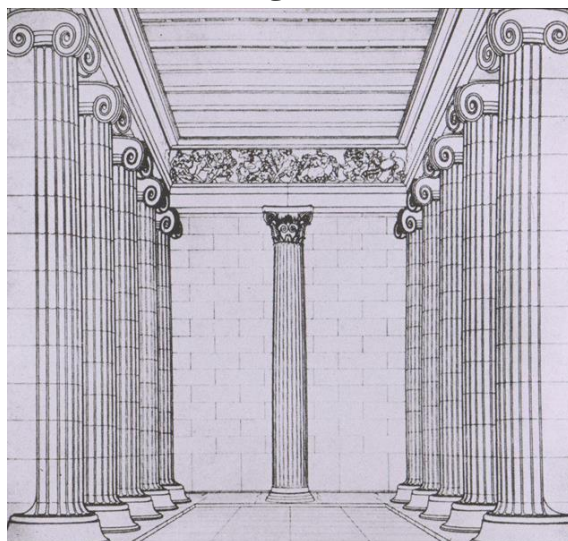
² Keos

³ Foce del Sele

⁴ Opisthodomos

⁵ Homeric Hymn to Pythian Apollo

زلحاح کارکردی با توجه به کاوش فضای داخلی آدیتون در معابد یونانی، این نکته آشکار است که آدیتون در برخی مواقع در این فضاها برای نگهداری اشیاء گران‌بها و نمادهای مقدس و یا آیین پیش‌گویی استفاده می‌شده است. در کاوش یک معبد یونانی در جزیره کیتنوس^۱ از جزایر سیکلاد، در کاوش فضای داخلی آدیتون، تعداد زیادی از اشیاء نذری گران‌بها کشف شد (Mazarakis Ainian, 2011: 88). به نظر می‌رسد که این آدیتون خاص در مرحله‌ای از تاریخ معبد ساخته شده تا نذورات گران‌بها و پیکره مقدس را از سرقت محافظت کند. هم‌چنین با توجه به یافته شدن یک استخوان مچ پا در کاوش این قسمت، این یافته ممکن است به کارکرد پیش‌گویی این مکان اشاره داشته باشد (Ibid, 104). این ویژگی‌ها به عملکرد انعطاف‌پذیر آدیتون در معابد یونانی اشاره دارد (Miles, 1998/1999: 2). هالینزهد با توجه به شواهد یافته شده، این نظریه را ابراز می‌کند که تنها یک معبد-پرستشگاه می‌توانسته است که یک آدیتون واقعی داشته باشد. وجود اتاق‌های درونی در برخی معابد یونانی که اتاقی درونی برای نگهداری امن اشیاء گران‌بهای مقدس و گنجینه‌های معبد داشته‌اند، می‌تواند به معنای وجود نوعی معبد-گنجینه باشد (Hollinshead, 1999: 214). به‌عنوان مثال اتاق‌های درونی معابد براورون^۲ و هالایی^۳ در شرق آتن در درجه اول به‌عنوان اتاق‌هایی امن برای نگهداری اشیای خاص و ارزشمند طراحی شده بودند نه برای فعالیت‌های آیینی (Hollinshead, 1985: 438). شواهد هم‌چنین نشان می‌دهند که ساختار آدیتون در معابد یونانی نیز به تدریج دچار تحول شده است. مطالعات نشان داده‌اند که ساختار آدیتون در معابد متأخر یونانی، به‌ویژه در قسمت جنوبی شبه‌جزیره پلوپونز و در معابد دوریک، تغییر یافته است. در معابد دوریک متأخر آدیتون گاهی به‌صورت یک فضای داخلی با ستون‌بندی‌های خاص ظاهر شده و فرم و تزئینات معماری آن پیچیده‌تر شده است. به‌عنوان مثال در معبد آپولو در باسای^۴ در ناحیه آرکادیا در شبه‌جزیره پلوپونز، آدیتون دارای ستون‌های داخلی است (Dinsmoor, 1975: 217-227)؛ (شکل ۱۱).

شکل ۱۱: معبد آپولون اپیکوریوس، نقشه شامل نائوس (تالار مرکزی) و آدیتون. اواخر سده پنجم ق.م، منبع: JSTOR,

<https://www.jstor.org/stable/community.13919740>

با توجه به شواهد معماری از معابد سوری رومی، سیر تحول کارکردی آدیتون و اطلاق این اصطلاح به یک فضای داخلی مقدس در انتهای تالار اصلی معابد جهت پرستش آیین‌های خاص قابل‌پیگیری است. بقایای فیزیکی اتاق‌های داخلی در معابد دنیای یونانی از دوره کهن تا دوره هلنیستی شناسایی شده است؛ اما شواهد باستان‌شناسی اندکی

¹ Kythnos

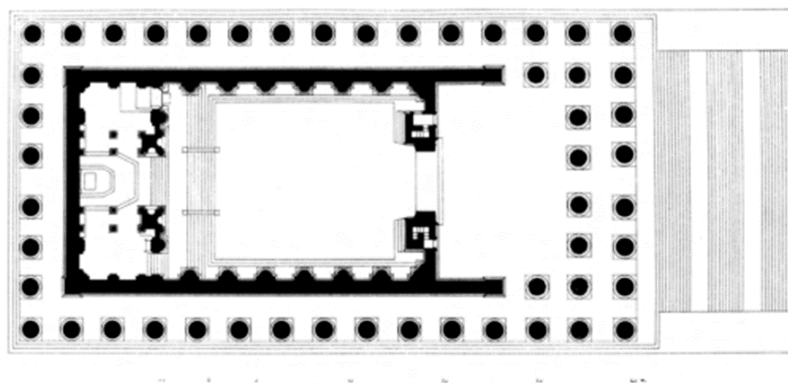
² Brauron

³ Halai

⁴ Bassae

برای ارتباط دادن این اتاق‌ها با نوع خاصی از معبد یا خدای خاصی وجود دارد (Hollinshead, 1999: 195-196). با این حال با توجه به وجود تزئینات و نمادهای مذهبی مختلف در آدیتون معابد سوری رومی، از پالمیرا تا دره بقاع، می‌توان این‌گونه استنباط کرد که آدیتون در دنیای سوری-رومی، تحت تأثیر سنت‌های بومی و منطقه‌ای کارکردهای ویژه و معینی داشته و مراسم آیینی پرستش خدای خاصی در آن‌ها انجام می‌شده است. این در حالی است که اکثریت قریب به اتفاق فضاهایی که در معابد یونانی به‌عنوان آدیتون از آن‌ها یاد شده، به شکل فضاهایی ساده طراحی شده است. برخلاف معابد سوری-رومی، فاقد تزئینات خاص و نقوش و حجاری‌هایی شبیه معبد باکوس بعلبک بودند.

بررسی ساختار آدیتون در معبد باکوس، تأثیر عناصر محلی بر معماری و مقایسه آن با معابد هم‌دوره
همانند برخی دیگر از معابد لبنانی-رومی، ساختار معماری آدیتون در معبد باکوس بعلبک عبارت از یک فضای معماری در غرب معبد بود که دسترسی به آن از طریق دو ردیف پلکان از قسمت داخلی معبد (سلا) امکان‌پذیر می‌شد (شکل ۱۲). این عنصر معماری، بخشی از یک ساختار سه‌بخشی بناهای مذهبی بود که در منطقه لوانت ناشناخته نبود. در کاوش‌های محوطه تل طینات در شمال غربی سوریه، بقایای ساختمان‌های مذهبی از قرن نهم قبل از میلاد به‌دست آمده است که این ساختار سه‌بخشی را به نمایش می‌گذارند (Van Seters, 1997: 46).

شکل ۱۲: پلان معبد باکوس بعلبک (Segal, 2013: 132)

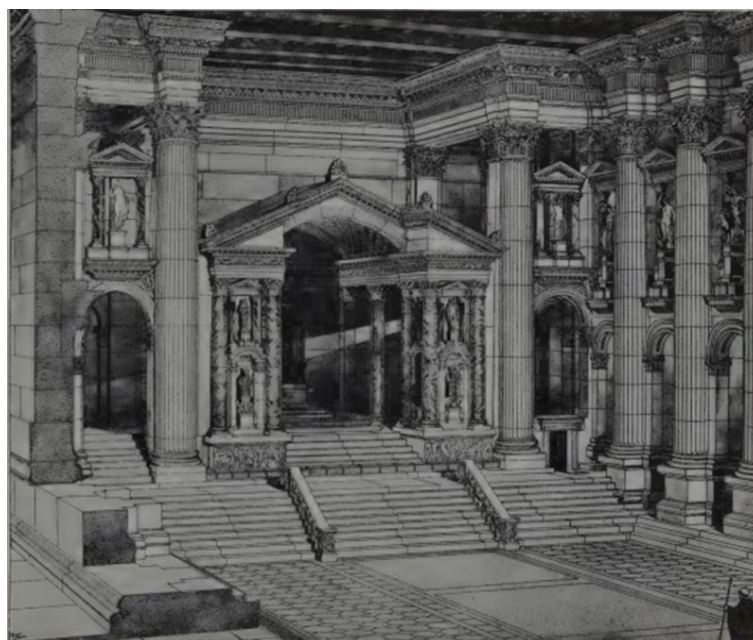
ارتفاع آدیتون معبد باکوس از سطح سلا یا نائوس در حدود ۴ متر بود (Awad, 1966: 56) و به شکل سکویی مرتفع و مسقف ساخته شده بود که تمام انتهای غربی قسمت سلا در این معبد را اشغال می‌کرد (Boëthius & Ward-Perkins, 1970: 423)؛ (شکل ۱۳). سکوی بالایی به‌عنوان محلی برای قرار گرفتن تندیس مقدس مورد استفاده قرار می‌گرفت (Adkins, 1971, 88) و سقف آن روی ۶ ستون کورنتی ایجاد شده بود (Paturel, 2019: 171). این سبک از ساخت آدیتون به‌عنوان یک ویژگی مختص معماری خاورمیانه و شرق مدیترانه توصیف شده است (Fowlkes-Childs & Seymour, 2019: 122) و برخلاف ساختار معماری ساده آدیتون در معابد یونانی، آدیتون در معابد سوری-لبنانی به‌عنوان فضایی برای نمایش جبروت و شکوه و بار عام خدایان مورد استفاده قرار می‌گرفت (Ward-Perkins, 1981: 322). این‌گونه استدلال شده است که در پس این نوع از ساختار خاص معماری آدیتون، احترامی عمیق وجود دارد که اقوام سامی در برابر الوهیت احساس می‌کردند. در این‌گونه معابد سوری-رومی خداوند فاصله‌اش را با پیروانش حفظ می‌کند، امکان دیدار معنوی خود را فراهم می‌آورد، ولی به‌عنوان یک فرمانروای شرقی امکان لمس کردن او وجود ندارد (Delvoye, 1960: 298-300).

شکل ۱۳: نمای داخلی آدیتون در معبد باکوس بعلبک، منبع: JSTOR

<https://www.jstor.org/stable/community.8719850>

این نوع از آدیتون مرتفع و مسقف علاوه بر معبد باکوس، در سایر معابد لبنان و سوریه نظیر معبد A در نیجا، معبد حصن نیجا، معبد بل در پالمیرا و معابد حصن سفیره و قصر البنا نیز مشاهده می‌شود. وجود این نوع از آدیتون، نشان می‌دهد که معبد باکوس بیش از معبد ژوپیتر بعلبک نماینده سبک معابد خاورمیانه‌ای است. در این سبک از معابد، آدیتون با توجه به وجود نقش‌برجسته‌های متعدد، ورود نور از سقف و همچنین طراحی نمای ورودی به آن مانند نمای یک معبد، فضایی رازآلود را برای پیروان خدای مورد پرستش ایجاد می‌کردند (Segal 2013, 135)؛ (شکل ۱۴).

شکل ۱۴: طرح بازسازی‌شده‌ی آدیتون معبد باکوس بعلبک (Ragette, 1980: 49)

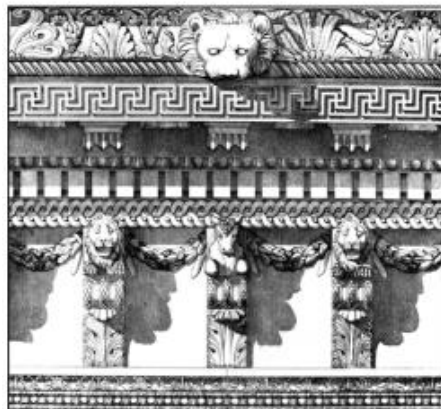
پیدایش آدیتون‌های پلکان دار در این منطقه، به‌نوعی بیانگر تأثیرات مذاهب کهن خاورمیانه است. از این نکته آگاهی که پلکان یا نردبان در ساختار معماری معابد کهن دارای مفهومی معنوی بود. بالا رفتن از پلکان و رسیدن به مرکز آیینی معبد، بیان‌گر نوعی صعود آیینی بود که ممکن است از رابطه‌ی فرضی و نمادین گسترده بخش فوقانی معبد با دنیای خدایان الهام گرفته باشد. محققان مذاهب عصر باستان، شواهد قابل‌توجهی از ارتباط نمادین این پله‌ها با آسمان در اساطیر مصری، خاور نزدیک و یونانی را مستند کرده‌اند. یک نمونه از این موارد زیگورات بابل با معبد

خدای بعل در قله آن است که از طریق پلکان‌هایی مارپیچ، دسترسی به قسمت مقدس داخلی آن ایجاد می‌شد (Miles, 1998/1999: 24-25).

تزئینات مربوط به آیین پرستش باکوس در قسمت‌های مختلف آدیتون معبد باکوس مشاهده می‌شود. پلکان مرکزی که به آدیتون منتهی می‌شود، دارای دو نرده است که در انتهای نرده‌ها، نیم‌ستون‌هایی با تصویر مانئاد های^۱ در حال رقص، وجود دارند. هم‌چنین پایه آدیتون در دو سوی پلکان، صحنه‌های از اساطیر دیونیسوسی را در قالب تعدادی نقش برجسته نشان می‌دهند (Kropp, 2010: 246-47). این کثرت تزئینات دیونیسوسی به‌نوعی بیان‌گر این مطلب است که در این معبد برخی آیین‌های اسرارآمیز انجام می‌شد که در آن دیونیسوس-باکوس نقش محوری داشته است (Hajjar, 1977: 164). دیونیسوس خدای بومی سوریه نبود، اما شواهد مربوط به پرستش او در این منطقه فراوان است. این خدای یونانی در واقع به شکل خاموش در سنت‌های محلی جذب‌شده و با خدایان بومی تلفیق یافته است. در صیدا، اگرچه خدایی به نام اشمون^۲ پرستیده می‌شد، اما سکه‌ها چهره دیونیسوس را نمایش می‌دهند (شکل ۱۵). این نشان‌دهنده اثر عمیق سنت‌های محلی بر پذیرش و بازتعریف خدایان یونانی در معماری و نمادهای مذهبی مانند معبد باکوس در بعلبک است (Seyrig, 1975: 236).

شکل ۱۵: تصویر دیونیسوس روی یک سکه ضرب شده در صیدا، ۲۴-۲۵ میلادی، (منبع: *Roman Provincial Coinage Online*, "RPC I 4579," Ashmolean Museum, University of Oxford, <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/4579>).

تصویر ۱۵: نقوش برجسته شیر و گاو در سرستون‌های داخلی معبد باکوس (Segal, 2013: 130)

¹ Maenads

² Eshmun

در برخی از تزئینات معبد باکوس می‌توان حضور برخی عناصر میان‌رودانی و یا ایرانی را نیز مستند کرد. به‌عنوان مثال وجود عناصر تزئینی همانند نقش شیر و گاو در قسمت سرستون‌های این معبد را می‌توان نشانی از تأثیرات عناصر بین‌النهرینی و ایرانی دانست.

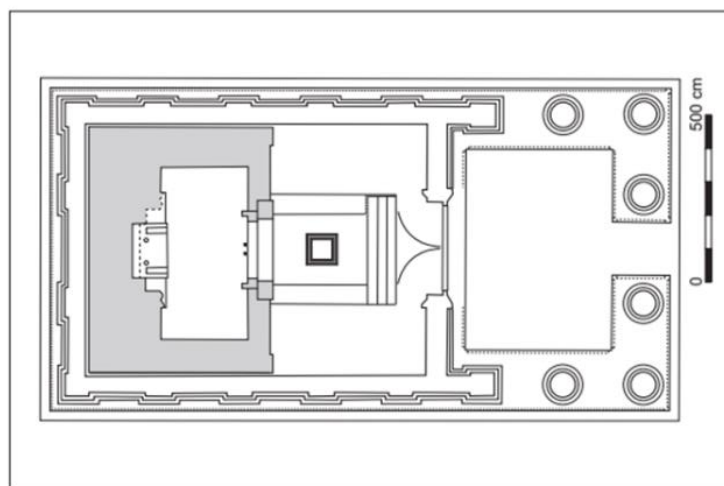
سگال نیز معتقد است که نقش‌های شیر و گاو خمیده روی فریژه‌ها، یادآور نقش برجسته‌های هستند که در کاخ‌های تخت‌جمشید دیده می‌شوند (Segal, 2013: 131). باین‌حال این نمادها در این معبد هم‌زمان می‌توانند به خدایان محلی نیز نسبت داده شوند؛ چراکه شیر و گاو از نمادهای خدای بعل و الهه آگارگاتیس نیز محسوب می‌شوند (Yegül & Favro, 2019: 740). برخی پژوهش‌گران معتقدند که سنت تزئین فضای داخلی معابد با نقاشی‌های دیواری و مجسمه‌های متعدد و نقوش برجسته (همان‌گونه که در معبد باکوس مشاهده می‌شود) نه به دنیای یونانی، بلکه به ناحیه شرق ایران تعلق دارد (Sommer, 2018: 59). هم‌چنین تأثیرات هنر ایرانی و پارسی در معابد سوریه به‌ویژه در معابد پالمیرا و دورا-اروپوس مستند شده است. در دورا اروپوس اگرچه ساختار اصلی هلنیستی معابد حفظ شده بود، اما عناصر ایرانی، بین‌النهرینی و سریانی بر تزئینات و ساختار معماری معابد تأثیر گذاشته بودند (Edwell, 2019: 99). باین‌حال به نظر می‌رسد که تأثیرات هنر پارسی در پالمیرا بیشتر از دورا اروپوس مشاهده می‌شود (Raja, 2024: 192) و درواقع پالمیرا با توجه به نقش تجارتمی مهم خود، به‌عنوان مرکزی برای انتقال عناصر هنر ایرانی در منطقه سوریه و به نواحی همچون دورا اروپوس عمل می‌کرد (Edwell, 2019: 110). شباهت زیادی در زمینه شمایل‌نگاری بین هنر پارسی و هنر پالمیرا وجود دارد که از آن جمله می‌توان به نمایش لباس سوارکاری ایرانی، ضیافت‌نشینی به شکل درازکش و نمایش چهره‌ها از روبرو اشاره کرد؛ اگرچه این تأثیرات پارسی در پالمیرا با توجه به نیازهای آیینی و زیبایی‌شناسی اقوام ساکن در این شهر بومی به‌ویژه در زمینه مجسمه‌سازی، هماهنگ‌سازی و تعدیل شده بود (Colburn, 2024: 179-181). بنابراین عوامل محلی و منطقه‌ای نقش پررنگ‌تری را در هنر و معماری سوریه بزرگ و ازجمله لبنان، در تزئینات معابد ایفا می‌کرده‌اند. پس لزوماً وجود مجسمه‌ها و نقاشی‌های از روبرو و تمام‌رخ را نمی‌توان به‌عنوان تأثیر مستقیمی از هنر پارسی در نظر گرفت. همان‌گونه که در مورد نقش شیر و گاو، نمی‌توان آن را مستقیماً اقتباس از سنت‌های ایرانی دانست. سکه‌هایی از قرن سوم میلادی در شهر فنیقی آرادوس^۱ در نزدیکی شهر امروزی طرطوس سوریه به‌دست آمده است که دارای نقش شیر و گاو هستند (Ahmad, 2018: 41). ارتباط و شباهت ساختاری عناصر معماری مانند آدیتون در معابد پالمیرا به‌خوبی با معابد دره بقاع مستند شده است. معابد پالمیرا و بعلبک هر دو متعلق به دوره اولیه نفوذ رومی هستند. از این‌رو نقش سنت‌های بومی و منطقه‌ای در ساختار معماری این معابد پررنگ‌تر است (DeLaine, 2024: 109-111). در هردوی این مناطق نوعی از معابد پلکان دار، همانند معبد بل در پالمیرا و معابد ژوپیتور و باکوس در بعلبک وجود داشتند. اگرچه نمای خارجی این معابد کاملاً رومی به نظر می‌رسید، اما تزئینات فضای داخلی و ساختار معماری داخلی آن کاملاً با سنت‌های بومی پیوند خورده بود. فضای آدیتون در معابد پالمیرا و معابد دره بقاع، از لحاظ ساختار کلی مشابه است؛ اما تفاوت‌هایی که در آن‌ها وجود دارد به پژوهش‌گران در شناسایی گونه‌ی مختلف آدیتون در ناحیه سوریه بزرگ یاری رسانده است. درواقع با مطالعه معابد رومی-سوری متعدد، سه زیرگونه آدیتون شناسایی شده که شامل آدیتون پالمیرایی، آدیتون لبنانی و آدیتون حورانی می‌گردند. معابد بعلبک نظیر معبد باکوس و معابد نیحا در زیرمجموعه گروه آدیتون هلیوپولیتانی-لبنانی قرار می‌گیرند (Paturel, 2019: 172). در هر یک از این زیرگروه‌های سه‌گانه تأثیرات فرهنگی و فرا منطقه‌ای خاصی مشاهده می‌شود که بیانگر نفوذ عناصر محلی، منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای است. آدیتون‌های به شکل اتاق همانند

¹ Aradus

آدیتون‌های پالمیرا، مشابهت‌هایی با معابد آشوری دارند (Colledge, 1976: 131)؛ درحالی‌که آدیتون‌های لبنانی از نوع آدیتون معبد باکوس، از ورود نیایشگاه‌های سامی نگهدارنده تندیس خدایان به درون یک معبد یونانی حاصل شده‌اند. تأثیرات یونانی بیش از همه در آدیتون‌های زیرزمینی نوع حورانی پدیدار می‌شود. این گروه از آدیتون‌ها به‌عنوان آدیتون‌هایی سرشار از روح یونانی توصیف شده‌اند که در مراکز شهری به‌شدت یونانی شده همانند انطاکیه شکل گرفته‌اند (Delvoye, 1960: 298).

به‌رغم این تأثیرات خارجی، درواقع معابد مختلف سوریه که با عناوین مختلفی چون معابد رومی، پالمیرایی، فنیقی یا لبنانی توصیف می‌شوند، دارای نشانه‌هایی از یک منشأ مشترک هستند که علی‌رغم وجود نمایش ویژگی‌های کلاسیک رومی، تأثیر عناصر بومی در آن‌ها بسیار پررنگ است. این‌گونه اظهار شده است که آنچه بین معابد اللات، بعل و بعل شمین در پالمیرا، معبد فنیقی-پارسی در امریت (به تاریخ قرن ۵ و ۴ قبل از میلاد در زمان تسلط امپراتوری هخامنشی)، معبد رومی حصن نیحا و معبد ژوپیتر در دمشق مشترک است، یک تبار سوری-فنیقی است (Burns, 1999: 18). این ارتباطات و زبان مشترک حتی بین معبد باکوس و نواحی دوردست‌تر صحرای اردن و شهر پترا (پایتخت نبطی‌ها) مشاهده می‌شود. کتیبه‌های خمیده و بالارونده معبد باکوس شباهت‌های زیادی را با کتیبه‌های نمای آرامگاه‌های پترا نشان می‌دهند (Rheidt & van Ess 2014: 86).

در پالمیرا، حضور آدیتون در معابد مختلفی مستند شده است و بیشتر این معابد مربوط به قرن اول میلادی هستند (Drijvers, 1976: 4). یکی از قدیمی‌ترین آدیتون‌های شناخته‌شده در پالمیرا آدیتون معبد اللات است. فضای داخلی معبد اللات که مربوط به قرن دوم میلادی بوده، شامل بقایای یک آدیتون قدیمی‌تر است که به‌وضوح از خود معبد اصلی متمایز است. این آدیتون در سطحی پایین‌تر از سلای جدید ساخته شده بود و به نظر می‌رسد که در ابتدا نیایشگاه مستقلی بوده و به همان صورت در ساختار معبد قرن دوم حفظ شده است (شکل ۱۶).

شکل ۱۶: پلان نیایشگاه داخلی در معبد اللات (Gawlikowski, 2021: 33)

تاریخ این نیایشگاه کهن‌تر به قرن اول قبل از میلاد نسبت داده شده است. این بنا قدیمی‌ترین سازه مذهبی بوده که در پالمیرا شناسایی شده است (Gawlikowski, 2021: 34). با توجه به این نمونه، می‌توان این‌گونه تفسیر کرد که در برخی موارد، آدیتون‌های داخلی معابد سوری نیایشگاه‌های کهنی از دوره‌های قبل بوده‌اند که به دلیل اهمیت آیینی آن‌ها در ساختار معماری معبد جدیدتر ادغام شده‌اند. این امر نشانه روشنی از تداوم سنت‌های محلی است. نمونه‌ای دیگر از معابد دارای یک آدیتون در پالمیرا، معبد موسوم به نبو^۱ است که این معبد نیز همانند معبد اللات دارای یک

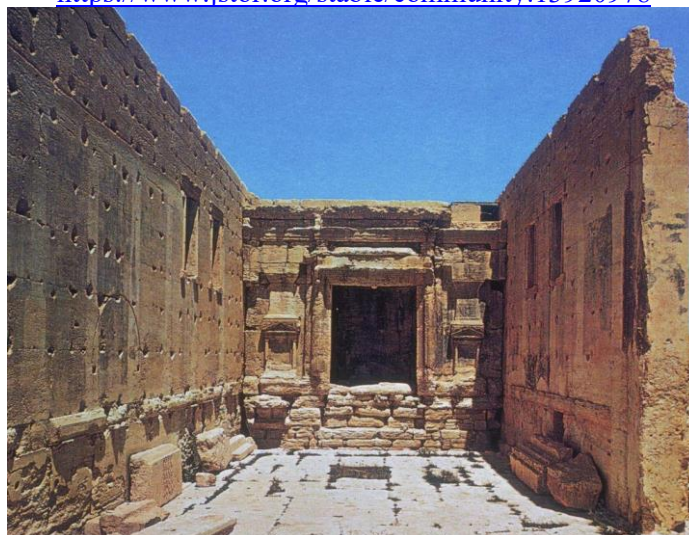
^۱ Nebo

آدیتون در سمت شمالی سلا بوده و قربانگاه آن نیز مشابه معابد بعلبک است (Teixidor, 1979: 107). معبد بل شمین^۱ نیز در پالمیرا دارای یک آدیتون بود و همانند معبد اللات دارای یک آدیتون مستقل بود که ارتباط ارگانیکی با معبد اصلی نداشت (Collart, 1970: 324) و به نظر می‌رسد آدیتون این معبد نیز پرستشگاهی قدیمی‌تر بوده است که بعدها به معبد تازه تأسیس تری الحاق شده باشد. از دیگر نمونه‌های مهم معابد دارای آدیتون در پالمیرا می‌توان به معبد مشهور بل اشاره کرد؛ اما برخلاف معابد بعلبک، این معبد دارای دو آدیتون یا تالاموس^۲ در قسمت‌های شمالی و جنوبی است (Gawlikowski & Pietrzykowski, 1980: 421). آدیتون شمالی پلکان دار (شکل ۱۷)، احتمالاً محل قرارگیری تندیس خدایان بوده و آدیتون جنوبی بدون پله (شکل ۱۸)، احتمالاً برای نگهداری تندیس‌های قابل حمل استفاده می‌شد که نوعی تأثیرات یونانی و رومی را نشان می‌دهد (Colledge 1976: 27).

شکل ۱۷: نمای آدیتون شمالی پلکان دار در معبد بل پالمیرا، منبع: JSTOR,

<https://www.jstor.org/stable/community.13920978>

شکل ۱۸: نمای آدیتون جنوبی در معبد بل پالمیرا، منبع: JSTOR, <https://www.jstor.org/stable/community.13916374>

^۱ Baalshamîn

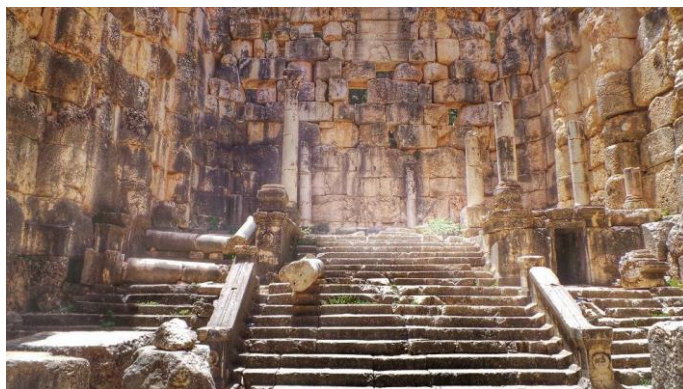
^۲ تالاموس به‌نوعی از آدیتون اشاره دارد که نقش برجسته اصلی یا مجسمه مقدس اصلی معبد را در خود جای می‌داد. در مناسبت‌های مختلف آیینی، اشیاء عبادی دیگر از اتاق‌های جانبی مجاور به درون آن منتقل می‌شدند. این اصطلاح که در اصل از منابع مکتوب رومی گرفته شده، برای توصیف ساختارهای معماری در معبد بل در پالمیرا به کار رفته است. (Gawlikowski & Pietrzykowski, 1980: 421)

بنابراین آدیتون‌های این معبد را می‌توان از نوع آدیتون-اتاق در نظر گرفت که بر معماری برخی معابد در غرب و جنوب سوریه تأثیر گذاشته است (Collart, 1970: 326). این شیوه‌ی ساخت آدیتون به نظر می‌رسد که از ساختار معابد در بین‌النهرین نیز تأثیر گرفته باشد. یعنی ساختاری که شامل یک سلا و نیچه اصلی برای قرارگیری نماد ایزدی بوده است (Seyrig, 1975: 222). به‌رغم شباهت‌هایی که بین ساختار معماری معابد پالمیرا و بعلبک نظیر استفاده از سرستون‌های کورنتی و ساخت معبد روی یک سکو وجود دارد (Teixidor, 1979: 4)، تفاوتی که می‌توان بین آدیتون‌های معبد بل در پالمیرا و معبد باکوس متصور شد، در کارکرد آن‌هاست. در واقع به نظر می‌رسد آدیتون معبد باکوس از نوع آدیتون-زیارتگاه باشد و تنها دارای کارکرد مذهبی و آیینی بوده باشد. درحالی‌که آدیتون-اتاق در پالمیرا می‌تواند علاوه بر کارکرد مذهبی به‌عنوان محلی برای نگهداری اشیاء مقدس و یا گران‌بها شناسایی شود؛ سنتی که پیش از آن در معابد یونانی و رومی نیز شناسایی شده است. ساختمان‌های معابد مذهبی در پالمیرا آشکارا از سبک‌های یونانی-رومی الهام گرفته بود، ولی بیشتر معابد پالمیرا با رسوم محلی هماهنگ شده بودند (Raja, 2022: 55). هم‌چنین تأثیرات زیادی از معابد شمال سوریه در معابد پالمیرا دیده می‌شود (Intagliata, 2018: 63). این‌گونه می‌توان تفسیر کرد که موقعیت جغرافیایی پالمیرا که بر سر شاهراه‌های تجاری واقع شده بود، باعث شده است که حضور پررنگ‌تری از عناصر فرهنگی سایر مناطق در این شهر دیده شود. ساختار معابد پالمیرا به‌ویژه معبد بعل، ترکیبی پیچیده و چندلایه از عناصر معماری یونانی-رومی مانند پودیموم، پرونائوس و سلا، نمادپردازی بین‌النهرینی مانند تزئینات مربوط به نمادهای کیهانی، ستاره‌ها و منطقه‌البروج و تأثیرات عربی نظیر الهه‌ی خورشید و ماه است. برخی کتیبه‌های معبد بل در پالمیرا مربوط به سال ۱۷ میلادی نیز به حضور بازرگانانی از سلوکیه در این شهر اشاره می‌کنند (Teixidor, 1979: 4). درحالی‌که معابد منطقه کوهستانی بین لبنان و سوریه و دره بقاع که بسیاری از آن‌ها مانند معبد حصن نیحا در نواحی کوهستانی و صعب‌العبور با دسترسی دشوار واقع شده‌اند، ویژگی‌های بومی و محلی خالص‌تری را نشان می‌دهند. آدیتون در معابد سبک لبنانی، مکانی برای نمایش است که شکوه خدایان را به عبادت‌کننده نشان می‌دهد و تزئینات آن در مقایسه با معابد پالمیرا، کمتر تلفیقی است. علاوه بر این خدایان پالمیرا که در معبد بل نمادهای آن‌ها مشاهده می‌شود، شامل خدایان آرامی و سامی نظیر خدای ماه یرحیل^۱ و خدای خورشید آگریبول^۲ به همراه بل یا بعل هستند که یک تثلیث تلفیقی سه‌گانه را تشکیل می‌دهند (Sommer 2018, 184)؛ درحالی‌که در معبد باکوس عمده نقش‌برجسته‌ها و تزئینات مربوط به آیین پرستش باکوس است. در اینجا می‌توان این پرسش را مطرح کرد که آیا می‌توان تزئینات معبد باکوس را ناشی از یک نوع همسان‌سازی سنت‌های محلی با خدای باکوس دانست که در طی دو قرن صورت پذیرفته است؟ این امر به‌ویژه با توجه به سابقه تاریخی بعلبک که از سال ۱۵ قبل از میلاد سربازان رومی در این مکان جهت تأسیس یک مستعمره رومی جدید مستقر شدند تا اواسط سده دوم بعد از میلاد که تاریخ آغاز ساخت معبد باکوس محسوب می‌شود، قابل توجه است. به‌ویژه اینکه چنانچه قبلاً ذکر شد، شواهدی از یک آیین ویژه پرستش باکوس در منطقه دره بقاع با توجه به تزئینات معابد این منطقه مشاهده می‌شود. دیگر تفاوتی که بین آدیتون‌های بیشتر معابد پالمیرا و معابد بعلبک مشاهده می‌شود، جهت جغرافیایی این آدیتون‌هاست. درحالی‌که آدیتون معبد باکوس همانند معابد کهن عبرانی دارای آدیتونی در جهت شرقی-غربی هستند، آدیتون‌های بیشتر معابد پالمیرا در جهت شمالی-جنوبی ساخته شده است. امری که وجود نوعی از تفاوت‌های مذهبی را به‌رغم شباهت‌های معماری تأیید می‌کند.

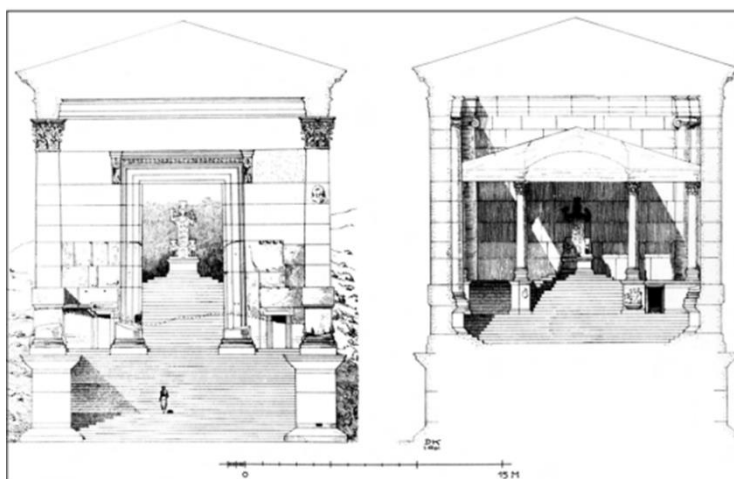
¹ Yarhiböl

² Agribol

بیشترین شباهت‌ها میان ساختار معماری آدیتون در معبد باکوس که عبارت از یک آدیتون مرتفع و مسقف است، با معابد تقریباً هم‌دوره با آن در دره بقاع لبنان و سایر نواحی لبنان یافته شده است. این شباهت‌ها به‌ویژه با دو معبد سوری-رومی در ناحیه نیحا^۱ در دره بقاع در نزدیکی بعلبک بیش از همه به چشم می‌خورد. این دو معبد که به نام‌های معبد A و معبد حصن نیحا شناخته می‌شوند، ویژگی‌های بسیار مشترکی را با معبد باکوس در بعلبک به نمایش می‌گذارند (Newson, 2019: 124)؛ اما آدیتون و ساختار معماری معبد باکوس بسیار سالم‌تر از این دو معبد باقی‌مانده است. آدیتون معابد بعلبک و معابد نیحا، هر دو به‌صورت تتراستایل ساخته شده‌اند و دارای یک فضای وسیع میان ستون‌ها به همراه قوسی در بالای ورودی آدیتون به همراه یک جبهه نما هستند (Chrétien-Happe, 2004: 138). فضاهای داخلی معابد نیحا همانند معبد باکوس، از سه بخش پرونائوس (دهلیز ورودی)، نائوس (تالار اصلی) و آدیتون (قدس‌الاقداس) تشکیل شده و عنصر مشترک دیگر، ساخته شدن این معابد روی یک سکو است (Segal, 2013: 143). در معابد نیحا نیز همانند معبد باکوس، آدیتون کلاً عرض سلا را اشغال کرده و دسترسی به آن از طریق یک پلکان دو قسمتی امکان‌پذیر است (شکل‌های ۱۹ و ۲۰).

شکل ۱۹: آدیتون در معبد A در نیحا، لبنان، منبع: <https://mylebanonguide.com/place/niha-temple> My Lebanon Guide,

شکل ۲۰: نمای بازسازی شده آدیتون در معبد A در نیحا، لبنان (Segal, 2013, 143)

نکته جالب در معابد نیحا، کشف یک مدل سه‌بعدی از یک آدیتون در معبد A نیحا به عرض تقریبی ۶۰ سانتی‌متر است که در کنار پلکان جلویی معبد یافت شده و به قرن دوم میلادی تعلق دارد. سطح فوقانی این پیش نمونه آدیتون دارای کتیبه‌ای کوچک است که به‌صراحت این شیء را به‌عنوان طرح اولیه^۲ آدیتون معرفی می‌کند (Ulrich &

^۱ Niha

^۲ προκένημα

143: 2014). این مدل از آدیتون از جنس سنگ‌آهک و با مقیاس $\frac{1}{24}$ ساخته شده و مسلماً به‌عنوان نمونه‌ای در جریان ساخت آدیتون این معبد عمل می‌کرده است (Wilson Jones, 2000: 86). از لحاظ تزئینات بنا نیز قرنیزهای معابد نیحا و معبد بزیزه^۱ با قرنیزهای معبد باکوس در بعلبک مشابهت زیادی را نشان می‌دهند (Scotton, 2021: 903). در پایه‌ستون‌های مجاور پلکان در معبد A نیحا نیز همانند معبد باکوس حجاری‌های تزئینی مشاهده می‌شود. سایر معابد کوچک‌تر منطقه‌ی بقاع و مناطق دیگر لبنان نیز شباهت‌های چشم‌گیری را در ساختار آدیتون با آدیتون معبد باکوس به اشتراک می‌گذارند. یکی از این معابد، معبد سوری-رومی قصر البنات یا قصر نبع است که در غرب دره بقاع واقع شده و فاصله زیادی با معابد بعلبک ندارد. در این معبد سوری-رومی که به تاریخ قرن اول تا قرن سوم میلادی تاریخ‌گذاری شده است، ساختار سه‌بخشی مشابه با معبد باکوس مشاهده می‌شود. آدیتون این معبد همانند معبد باکوس دارای یک پلکان دو قسمتی است (شکل ۲۱)؛ اما آدیتون آن نسبتاً تخریب شده و به‌اندازه آدیتون معبد باکوس سالم برجای نمانده است. از این‌رو بازسازی تزئینات معماری احتمالی آن در قسمت آدیتون ممکن نیست. یک قربانگاه مستقل نیز در این معبد در قسمت سلا و در روبروی پلکان‌های آدیتون قرار گرفته است.

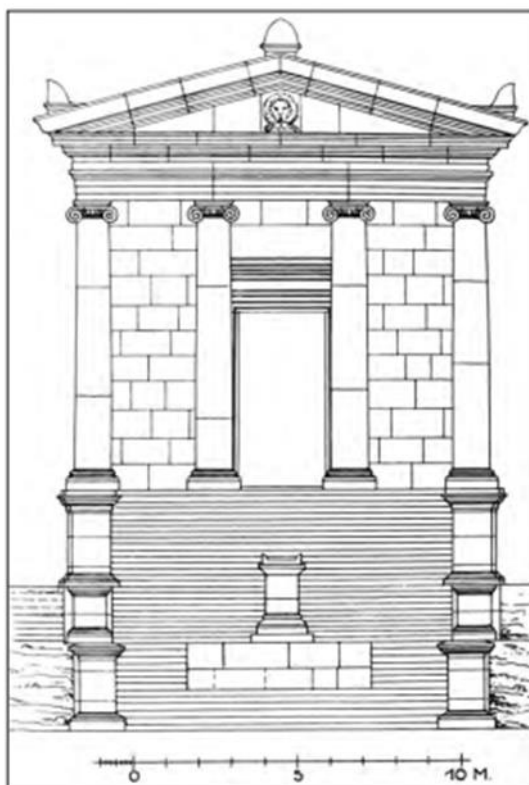

شکل ۲۱: بقایای آدیتون معبد قصر البنات لبنان، منبع: Wikiwand, “Qasr el-Banat, Lebanon.”

https://www.wikiwand.com/en/articles/Qasr_el_Banat,_Lebanon

بنابراین اگر ویژگی‌های اصلی آدیتون معبد باکوس را عبارت از واقع شدن آدیتون در جانب غربی معبد، اشغال کردن یک سوم فضای سلا، استفاده از یک پلکان دو قسمتی، داشتن ارتفاع از سطح اصلی معبد، مسقف بودن آدیتون، داشتن نمای معبدمانند، استفاده از سبک تتراستایل با ستون‌های کورنتی برای نگه‌داشتن سقف بنا، داشتن سقف شیروانی، اشغال شدن تمام عرض سلا توسط آدیتون و پلکان‌های منتهی به آن و در نهایت استفاده نیایشگاهی و زیارتگاهی از آن در نظر بگیریم، این ویژگی‌ها به‌صورت کامل با آدیتون سایر معابد لبنانی به‌ویژه معابد دره بقاع همانند معبد A نیحا، معبد حُصن نیحا (شکل ۲۲)، معبد قصر البنات، معبد بزیزا در شمال لبنان، معبد حُصن سفیره و معبد یانوح در منطقه جُبیل لبنان قابل تطبیق است. هرچند که ساختار آدیتون در هیچ‌یک از این معابد به‌اندازه معبد باکوس سالم بر جای نمانده است. این معابد در نواحی واقع شده‌اند که همانند بعلبک پیش از آن نیز از مراکز مذهبی دره بقاع و منطقه لبنان بودند و در آن‌ها آیین‌های بومی و خدایان محلی پرستیده می‌شدند. تاریخ ساخت بیشتر این معابد نیز همانند معبد باکوس به قرن دوم میلادی تاریخ‌گذاری شده است.

¹ Bziza

شکل ۲۲: نمای بازسازی‌شدهٔ آدیتون معبد حصن سلیمان در لبنان (Segal, 2013, 84)

نکته مهم دیگری که در بررسی تطبیقی ساختار معماری آدیتون در معابد سوری-رومی از جمله معبد باکوس باید به آن توجه کرد، ارتباط این ساختار معماری در این معابد با سنت‌های منطقه‌ای عبری است. در واقع بر اساس شواهد متنی و باستان‌شناسی در معابد یهودی، یک فضا یا ساختار معماری به نام دِبیر^۱ یا قدس‌الاقداس وجود داشته است که می‌توان آن را از نظر عملکردی با آدیتون در معابد یونانی، رومی و سوری مشابه دانست. این واژه، یک واژه رایج در تورات به شمار می‌رود و در کتاب سوم پادشاهان باب ششم آیات ۱۶-۲۲ (در متن عبری) به ساخت، تزئین، کارکرد و ابعاد دِبیر، یعنی درونی‌ترین بخش معبد پرداخته شده است. در بسیاری از معابد مختص آیین یهود یک ساختار سه‌بخشی مشابه یافت می‌شود که می‌توان آن را با ساختار سه‌بخشی معابد سوری-رومی برابر دانست. پژوهش‌گران اغلب این ساختار را با نقشه معابد کنعانی و سوری شمالی مقایسه کرده‌اند که آن‌ها نیز دارای تقسیم سه‌گانه هستند (Ouellette, 1970: 338). با ذکر این تفاوت که در معابد کنعانی، آدیتون بخشی از ساختار معماری کلی معابد بود؛ اما دِبیر به‌عنوان نیایشگاهی جداگانه (گاهی با ساختار مکعبی چوبی) (Schult, 1964: 48) در دل معبد اصلی برپا می‌شد و گاهی نیز تنها با ایجاد یک حائل چوبی از قسمت مرکزی معبد جدا می‌شد (Ouellette, 1970: 338). بر اساس یافته‌های باستان‌شناسی، در کاوش‌های معبد عبده^۲ در صحرای نِقب، یک ساختار سه‌بخشی مشاهده می‌شود که بنا بر اصطلاحات عبری شامل هیلام، سلا یا هیکل و آدیتون یا همان قدس‌الاقداس می‌گردد. در داخل آدیتون این معبد که مرکب از دو اتاق بوده، همانند برخی معابد سوری یک طاقچه یافته شده است که احتمالاً حاوی نماد یا تصویری از عبده (پادشاه نبطی الوهیت یافته) بوده است (Negev, 1991: 62-80).

¹ Debir

² Oboda

در عهد عتیق نیز اشاره شده است که در قسمت دبیر دو تصویر از فرشتگان کروبیون¹ وجود داشته است (1 Kings 3:10-13, 5:7 ff.; 2 Chronicles 3:6-7, 8:23-28). وجود تزئینات متنوع در طاقچه‌های سوری معابد نوع لبنانی، بیان‌گر تأثیر مستقیم سنت‌های عبری بر آدیتون‌های سبک لبنانی است. امری که با توجه به پیوستگی‌های جغرافیایی و ارتباطات تاریخی طولانی مدت میان عبری‌ها با کنعانیان و سایر اقوام غرب سوریه کاملاً منطقی به نظر می‌رسد. بسیاری از اشارات و تحقیقات در مورد واژه دبیر مربوط به تحقیقات در مورد این ساختار معماری در معبد اورشلیم است. معبد اورشلیم نیز دارای ساختاری سه‌گانه مرکب از پیش‌طاق (Ulam)، اتاق اصلی (Heykal) و قدس‌الاقداس (Debir) بوده است (Aharoni, 1968: 22). در این معبد نیز همانند معابد سوری-رومی و نمونه‌های متأخر یونانی، کف قسمت دبیر بالاتر از کف اصلی معبد بود (Bikai, 1989: 207). بر اساس عهد عتیق، در قسمت دبیر این معبد تابوت عهد نگهداری می‌شد، تالار اصلی معبد به‌سوی دبیر می‌رفت و در سطحی پایین‌تر قرار داشت و با درهایی از جنس چوب زیتون از آن جدا می‌شد (1 Kings 6:31 ff.) همانند آدیتون در معابد یونانی و سوری، دبیر یا قدس‌الاقداس برای همگان ممنوع‌الورود بود و تنها کاهن اعظم فقط در روز کفاره در طول سال می‌توانست به آن وارد شود (Heskin, 1996: 23). بر اساس عهد عتیق، کاهن اعظم در هنگام انجام وظایف در هیکل یا همان سلا، لباس‌های مخصوصی می‌پوشیدند که بیان‌گر جهان زمینی بودند؛ اما هنگامی که از پرده عبور می‌کرد و وارد قسمت قدس‌الاقداس می‌شد، لباس‌های کتانی بر تن می‌کرد (Leviticus 16:4). واقع‌شدن دبیر در قسمت غربی معبد (همانند آدیتون در معابد سوری-رومی) به معنای نوعی جهت‌گیری مقدس در راستای تابش نور خورشید از شرق و ورود نور خورشید به ناحیه غربی معبد که دبیر در آن واقع بود، تعبیر شده است (Diebner, 1971: 157). واژه دبیر از نظر لغوی به معنای «غرب» نیز تعریف شده است (Paton, 1907: 7)؛ هرچند که برخی آن را به معنای مکان وحی یا قسمت عقب یا پشت یک اتاق نیز معنا کرده‌اند (Waterman, 1943: 290). لازم به ذکر است که اگرچه برخی از پژوهش‌گران اصطلاح دبیر را به معنی دیوار جداکننده بین فضای مقدس اصلی معبد و قدس‌الاقداس دانسته‌اند (Ouellette, 1970: 339). اما نظریهٔ عمدتاً پذیرفته‌شده آن است که دبیر ساختاری جداگانه در معماری معبد سلیمان بوده است (Gooding, 1967: 165)؛ جایی که قرار بود حضور خداوند در آن ساکن شود. مفهومی که به نظر می‌رسد در آدیتون‌های معابد رومی-سوری نیز نشانی از آن به چشم می‌خورد؛ با این تفاوت که در معابد متعلق به سنت یهودی نشانی از تصویر انسان یا حیوان در قسمت نیایشگاه داخلی مشاهده نمی‌شود (Negev, 1991: 66).

نتیجه‌گیری

بر اساس مطالب گفته‌شده و مباحث صورت گرفته می‌توان این‌گونه نتیجه‌گیری کرد که معماری آدیتون در معبد باکوس بیش از تأثیرات یونانی-رومی بیانگر سنت‌های محلی و خاورمیانه‌ای است. ساختار معماری آدیتون در این معبد که به‌صورت مرتفع و مسقف ساخته‌شده و دارای تزئینات داخلی برگرفته از الگوهای محلی و شرقی و همچنین طاقچه‌های سوری است، مشابهت‌هایی را با برخی معابد محلی و کوچک‌تر در منطقه بقاع و سوریه نشان می‌دهد. بر اساس شواهد موجود، آدیتون در معبد باکوس برخلاف بسیاری از معابد یونانی و رومی و برخی معابد سوریه، تالاری برای نمایش شکوه خدایان به شمار می‌رفت و بر اساس مطالعات معماری و شواهد باستان‌شناسی، کارکرد ذخیره‌سازی و یا کارکردی به شکل اتاق نگهداری اشیاء گران‌بها نداشته است. همچنین برخلاف تمرکز رایج معابد یونانی و رومی بر بیرون معبد، اندازه و وسعت و شکوه فضای درونی قسمت داخلی معبد باکوس شامل سلا و آدیتون، بیان‌گر نوعی درون‌گرایی در معماری است که تا به امروز در معماری خاورمیانه و معماری دوران اسلامی ادامه یافته

¹ cherubim

است. جهت‌گیری شرقی-غربی این معبد و قرار گرفتن آدیتون در قسمت غربی، به همراه وجود حجاری‌های مفصل و تزئینات طاقچه‌های درونی (که در تضاد آشکار با معابد یونانی و رومی است) به نحوی ارتباطاتی را با معابد کهن یهودی برقرار می‌کند. هم‌چنین وجود یک دهانه میانی گسترده‌تر در جلوی معبد (که یادآور ایوان نوع ایرانی است)، پوشش خدایان در معبد باکوس، تزئینات پیچان گیاهی و استفاده از نمادهای شرقی همانند کلاه موسوم به تیارا در نمایش خدایان به‌نوعی ارتباطی را با تزئینات خاورمیانه‌ای نشان می‌دهد. چنانچه ذکر شد آدیتون در اکثریت قریب به‌اتفاق معابد یونانی و رومی یک اتاق ساده و کارکردی و فاقد تزئینات مفصل بود، درحالی‌که آدیتون معبد باکوس با انواع تزئینات مفصل آراسته‌شده و به‌نوعی یک آدیتون-زیارتگاه پدید آورده است. بازسازی‌های انجام‌شده از ساختار آدیتون‌های سبک لبنانی در معابد باکوس و نیحا، به‌نوعی معبدی را در دل معبدی دیگر نشان می‌دهند. اگرچه تأثیرات یونانی و رومی به‌وضوح بر ساختار معماری و تزئینات معبد باکوس اثر گذاشته و در سطوح الهیاتی نیز قابل‌مشاهده است، اما باید دانست که این عوامل به فرهنگ بومی اضافه شده‌اند و بیشتر نوعی از اضافه کردن عناصر فرهنگی تازه به عناصر محلی را نشان می‌دهند، نه اینکه کاملاً جایگزین فرهنگ بومی شوند.

در تحلیل معابد سوری-رومی باید به این نکته توجه کرد که ما با معابدی نه در روم، بلکه با معابدی در شرق دور امپراتوری روبرو هستیم. اگرچه طراحی سکویی که معبد بر آن بنا شده است، استفاده از ستون‌های کورنتی و برخی عناصر تزئینی ستون‌ها در معبد باکوس به الگوهای یونانی و رومی اشاره می‌کند؛ اما این عناصر عمدتاً مربوط به قسمت بیرونی و تالار مرکزی بنا هستند و آدیتون این بنا با تزئینات شرقی، دسترسی به پشت‌بام و هم‌چنین ساختار جداشده خود آدیتون و پلکان‌های آن، احتمالاً برای اهداف آیینی و مطابق با سنت‌های معماری محلی طراحی شده‌اند. این سازه‌های مذهبی خدایان کهن بعلبک را به‌عنوان نمادهای امپراتوری رومی مجدداً تعریف کردند و به آن‌ها معنایی جدید بخشیدند. مطالعه معابد سوری و لبنانی که در عصر تسلط روم احداث شده‌اند، به ما کمک می‌کنند تا قدرت و تاب‌آوری سنت‌های محلی را در زیر سنگینی حضور قدرت مسلط نظامی روم و هم‌چنین مفاهیمی نظیر مشارکت جوامع محلی در سنت مقدس غالب و کنش‌ورزی فعال فرهنگ‌های بومی در این منطقه درک کنیم. باید دانست که هسته‌های نظام‌های دینی به‌سرعت تغییر نمی‌کنند، بلکه برخی تأثیرات موقتی را می‌پذیرند. به‌ویژه در مناطقی همانند بعلبک که بر اساس شواهد متقن، جایگاه مذهبی مستحکم پیشاهلنیستی و پیشارومی آن مستند شده است.

درصد مشارکت نویسندگان

این مقاله حاصل پژوهش کتابخانه‌ای نویسندگان بوده که در این میان به‌ترتیب نویسنده اول و سپس دوم تمام کارهای مربوطه را انجام داده‌اند.

تعارض منافع

ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع بین نویسندگان وجود ندارد.

References

- Adam, Jean-Pierre. *La Construction Romaine: Matériaux et Techniques*. Paris: Picard, 1984.
- Adkins, Lesley. *The Roman Temples of Lebanon: A Pictorial Guide*. Beirut: Librairie du Liban, 1971.
- Ahmad, Tarek. *Il complesso monumentale di Baitokaike (Hoson Sulaiman – Siria)*. Archaeopress Roman Archaeology 34. Oxford: Archaeopress, 2018.

- Aharoni, Yohanan. "Arad: Its Inscriptions and Temple." *The Biblical Archaeologist* 31, no. 1 (1968): 2-32.
- Albright, William Foxwell. *The Archaeology of Palestine and the Bible*. New York: Fleming H. Revell, 1932.
- Aliquot, Julien. *La Vie religieuse au Liban sous l'Empire romain*. Beirut: Presses de l'Institut français du Proche-Orient, 2009.
- Appian. "Syrian Wars." In *Roman History*. Translated by Horace White. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913.
- Awad, John. *Baalbek in History*. 7th ed. Baalbek, Lebanon, 1966.
- Baroody, Sam. "The Bacchus Temple at Baalbek: Defining Temple Function and the Language of Syncretism." In *Proceedings of the Sapiens Ubique Civis Conference*. University of Szeged, Hungary, August 2013.
- Bikai, Patricia Maynor. "Cyprus and the Phoenicians." *The Biblical Archaeologist* 52, no. 4 (1989): 203-212.
- Boëthius, Axel, and J. B. Ward-Perkins. *Etruscan and Roman Architecture*. The Pelican History of Art. Harmondsworth, United Kingdom: Penguin Books, 1970.
- Borg, Barbara E., ed. *A Companion to Roman Art*. Blackwell Companions to the Ancient World. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2015.
- Burkert, Walter. *Greek Religion: Archaic and Classical*. Translated by John Raffan. Oxford: Blackwell Publishing, 1985.
- Burns, Ross. *Monuments of Syria: An Historical Guide*. Rev. ed. London and New York: I.B. Tauris, 1999.
- Butcher, Kevin. "Continuity and Change in Lebanese Temples." In *Creating Ethnicities and Identities in the Roman World*, edited by David J. Mattingly. *Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement* 120. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Butcher, Kevin. *Roman Syria and the Near East*. London: British Museum Press, 2003.
- Caesar, Julius. *The Civil War: Together with the Alexandrian War, the African War, and the Spanish War by Other Hands*. Translated by Jane F. Gardner. London: Penguin Classics, 1967.
- Cassuto, U. "Baal and Mot in the Ugaritic Texts." *Israel Exploration Journal* 12, no. 2 (1962): 77-86.
- Chrétien-Happe, Isabelle. "Les représentations de temples et sanctuaires sur les monnaies romaines de Décapole et d'Arabie." *Syria* 81 (2004): 131-146.
- Clifford, Richard J. "Phoenician Religion." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 279 (August 1990): 55-64.
- Cohen, Getzel M. *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa*. Berkeley: University of California Press, 2006.
- Cohen, Getzel M. *The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and the Arabian Peninsula*. *Hellenistic Culture and Society* 1. Berkeley: University of California Press, 2006.
- Colburn, Henry P. "Palmyra and the Problem of Parthian Art." In *Palmyra in Perspective*, edited by Rubina Raja. *Studies in Palmyrene Archaeology and History* 11. Turnhout: Brepols Publishers, 2024.
- Colledge, Malcolm A. R. *The Art of Palmyra*. *Studies in Ancient Art and Archaeology*. London: Thames and Hudson, 1976.
- Collart, Paul. "Reconstruction du Thalamos du Temple de Baalshamîn à Palmyre." *Revue Archéologique*, n.s., no. 2 (1970): 323-327.
- Curle, Richard. "Baalbek: Splendid in Its Ruin." In *Wonders of the Past*, edited by J.A. Hammerton, vol. 1. London: Amalgamated Press, 1937.

- DeLaine, Janet. *Roman Architecture*. Oxford History of Art. Oxford: Oxford University Press, 2024.
- Delvoye, Charles. "Études d'archéologie classique. II." *L'Antiquité Classique* 29, no. 1 (1960): 298-300.
- Diebner, Bernd. "Die Orientierung des Jerusalemer Tempels und die 'Sacred Direction' der frühchristlichen Kirchen." *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 87, no. 2 (1971): 153-166.
- Dinsmoor, William Bell. *The Architecture of Ancient Greece: An Account of Its Historic Development*. 3rd ed. London: B.T. Batsford, 1950.
- Dinsmoor, William Bell. *The Architecture of Ancient Greece: An Account of Its Historic Development*. Reprint of the 1950 3rd edition revised. London: W. W. Norton & Company, 1975.
- Dirven, Lucinda. "The Problem with Parthian Art at Dura." In *Religion, Society and Culture at Dura-Europos*, edited by Ted Kaizer, 68–88. Yale Classical Studies 38. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Drijvers, Hendrik Jan Willem. *The Religion of Palmyra. Iconography of Religions, Section XV: Mesopotamia and the Near East*. Leiden: Brill, 1976.
- Edwell, Peter M. *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*. London: Routledge, 2019.
- Elsner, Jaś. *The Art of the Roman Empire: AD 100-450*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Fowlkes-Childs, Blair, and Michael Seymour. *The World between Empires: Art and Identity in the Ancient Middle East*. New York: Metropolitan Museum of Art, 2019.
- Frayne, Douglas R., Johanna H. Stuckey, and Stéphane D. Beaulieu. *A Handbook of Gods and Goddesses of the Ancient Near East*. Winona Lake: Eisenbrauns, Pennsylvania State University Press, 2021.
- Freyberger, Klaus S. *Die frühkaiserzeitlichen Heiligtümer der Karawanenstationen im hellenisierten Osten*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1998.
- Gawlikowski, Michał. *Le sanctuaire d'Allat à Palmyre*. PAM Monograph Series 8. Warsaw: Polish Centre of Mediterranean Archaeology, University of Warsaw, 2021.
- Gawlikowski, M., and M. Pietrzykowski. "Les sculptures du temple de Baalshamîn à Palmyre." *Syria* 57, no. 2/4 (1980): 421-452.
- Gibson, J. C. L. "The Theology of the Ugaritic Baal Cycle." *Orientalia, nova series* 53, no. 2 (1984): 202-219.
- Gooding, D. W. "Temple Specifications: A Dispute in Logical Arrangement between the MT and the LXX." *Vetus Testamentum* 17, no. 2 (April 1967): 143-172.
- Grainger, John D. *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*. London: Routledge, 2018.
- Hajjar, Joseph N., and Youssef Hajjar. *La Triade d'Héliopolis-Baalbek*. Vol. 1. Boston: Brill Academic Publishers, 1977.
- Hajjar, Youssef. *La triade d'Héliopolis-Baalbek I: Son culte et sa diffusion. Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire*. Leiden: Brill, 1977.
- Harding, Gerald Lankester. *Baalbek*. 1st ed. Beirut: Khayats, 1961.
- Heskin, Kieran. "Signs and Symbols of Sacred Reality in Old Testament Religion." *New Blackfriars* 77, no. 900 (January 1996): 17-27.
- Hollinshead, Mary B. "Adyton, Opisthodomos, and the Inner Room of the Greek Temple." *Hesperia* 68, no. 2 (1999): 189-218.
- Hollinshead, Mary B. "Against Iphigeneia's Adyton in Three Mainland Temples." *American Journal of Archaeology* 89, no. 3 (1985): 419-440.

- Homer. *The Iliad*. Translated by A.T. Murray. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, 1924.
- Homeric Hymn to Pythian Apollo. In *Homeric Hymns*, edited and translated by Hugh G. Evelyn-White. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, 1914.
- Hundley, Michael B. *Gods in Dwellings: Temples and Divine Presence in the Ancient Near East*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Inchbold, A. C. *Under the Syrian Sun. Volume One*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004.
- Inchbold, A. C. *Under the Syrian Sun: The Lebanon, Baalbek, Galilee, and Beyond. Vol. I-II*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004.
- Intagliata, Emanuele Ettore. *Palmyra after Zenobia AD 273–750: An Archaeological and Historical Reappraisal*. Oxford: Oxbow Books, 2018.
- Josephus, Flavius. *Antiquities of the Jews*. Translated by William Whiston. London, 1737.
- Josephus, Flavius. *Jewish Antiquities. Vol. 8*. Translated by Ralph Marcus. Loeb Classical Library 410. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1943.
- Kahwagi-Janho, Hany. "Le temple ionique de Bziza: architecture et transformations." *Syria* 97 (2020): 269-296.
- Kaizer, Ted. "Reflections on the Dedication of the Temple of Bel at Palmyra in AD 32." In *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire: Proceedings from the Fifth Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 200 B.C.–A.D. 476)* Münster, June 30 – July 4, 2004, edited by Lukas de Blois, Peter Funke, and Johannes Hahn. Leiden: Brill, 2006.
- Kleiner, Fred S. *A History of Roman Art. Enhanced ed.* Boston: Wadsworth Publishing, 2010.
- Kleiner, Fred S. *Gardner's Art Through the Ages: The Western Perspective. Vol. 1*. Boston: Cengage Learning, 2017.
- Koldewey, Robert, and Otto Puchstein. *Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sicilien*. Berlin: A. Asher & Company, 1899.
- Koldewey, Robert, and Otto Puchstein. *Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sicilien*. Berlin: Georg Reimer, 1899.
- Krencker, Daniel. *Die Tempel von Baalbek. Erster Band: Der Jupiter-Tempel*. Berlin: Reimer, 1921.
- Krencker, Daniel, and Willy Zschietzschmann. *Römische Tempel in Syrien. Vol. 1*. Berlin and Leipzig: W. de Gruyter, 1938.
- Krencker, Daniel, and Willy Zschietzschmann. *Römische Tempel in Syrien: nach Aufnahmen und Untersuchungen von Mitgliedern der Deutschen Baalbekexpedition 1901–1904 und eigenen Aufnahmen 1933. Vol. 2*. Berlin and Leipzig: W. de Gruyter, 1938.
- Kropp, Andreas J. M. "Jupiter, Venus and Mercury of Heliopolis (Baalbek): The Images of the 'Triad' and Its Alleged Syncretisms." *Syria* 87 (2010): 229-264.
- Livy. *History of Rome*. Translated by Evan T. Sage. Loeb Classical Library, vol. 9. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1935.
- Lohmann, Daniel. "Drafting and Designing: Roman Architectural Drawings and their Meaning for the Construction of Heliopolis/Baalbek, Lebanon." In *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*. Cottbus: Brandenburg University of Technology, 2009.
- Loti, Pierre. *The Holy Land: Travels Through Galilee to Damascus and Baalbek*. Translated by G. Rex Smith and Jonathan M. G. Smith. Berlin: Gerlach Press, 2022.
- Macrobius. *The Saturnalia*. Translated by Percival Vaughan Davies. *Records of Western Civilization*. New York: Columbia University Press, 1969.

- Marconi, Clemente, ed. *The Oxford Handbook of Greek and Roman Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Mazarakis Ainian, Alexander. "Inside the Adyton of a Greek Temple: Excavations on Kythnos (Cyclades)." In *Architecture and Archaeology in the Cyclades*, edited by Marina Yeroulanou and Maria Stamatopoulou. Oxford: BAR British Archaeological Reports, 2011.
- Mazarakis Ainian, Alexandros. "Inside the Adyton of a Greek temple: Excavations on Kythnos (Cyclades)." In *Architecture and Archaeology in the Cyclades*, edited by Marina Yeroulanou and Maria Stamatopoulou. Oxford: Archaeopress, 2005.
- Mazzilli, Francesca. *Rural Cult Centres in the Hauran: Part of the Broader Network of the Near East (100 BCE–300 CE)*. *Archaeopress Roman Archaeology* 51. Oxford: Archaeopress, 2019.
- Miles, Margaret M. "Interior Staircases in Western Greek Temples." *Memoirs of the American Academy in Rome* 43/44 (1998/1999): 1-26.
- Millar, Fergus. *Rome, the Greek World, and the East. Volume 3: The Greek World, the Jews, and the East*. Edited by Hannah M. Cotton and Guy M. Rogers. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006.
- Mourtada, Rim. "The Symbolic Dimension of the Urban and Cultural Landscape in Baalbek (Lebanon): The Challenge of Resistance and/or Instruments of Power." *dearq*, no. 24 (2019): 48-59.
- Negev, Avraham. "The Temple of Obodas: Excavations at Oboda in July 1989." *Israel Exploration Journal* 41, no. 1/3 (1991): 62-80.
- Newson, Paul. "Memory, Place, and Landscape in Roman Syria: The View from the Sanctuaries of Mount Lebanon." *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 62, no. 1 (2019): 111-130.
- Nilsson, Martin Persson. *Geschichte der griechischen Religion*. München: C.H. Beck, 1961.
- Nilsson, Martin P. *Geschichte der griechischen Religion. Band 1–2*. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1955.
- Ouellette, Jean. "The Solomonic Debîr According to the Hebrew Text of I Kings 6." *Journal of Biblical Literature* 89, no. 3 (1970): 338-343.
- Paton, Lewis Bayles. "Jerusalem in Bible Times: VII. Solomon's Buildings." *The Biblical World* 30, no. 1 (July 1907): 3-15.
- Paturel, Simone Eid. *Baalbek-Heliopolis, the Bekaa, and Berytus from 100 BCE to 400 CE*. Leiden: Brill, 2019.
- Pliny the Elder. *Natural History*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 353. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1942.
- Polybius. *The Histories*. Translated by W. R. Paton. Loeb Classical Library, vol. 4. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.
- Ptolemy. *Geography*. Translated and edited by Edward Luther Stevenson. New York: Dover Publications, 1991.
- Puchstein, Otto. "Die Säulenbasen von Baalbek." *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 19 (1904): 91-105.
- Ragette, Friedrich. *Baalbek*. Park Ridge, N.J.: Chatto and Windus, 1980.
- Raja, Rubina, ed. *Palmyra in Perspective*. *Studies in Palmyrene Archaeology and History* 11. Turnhout: Brepols, 2024.
- Raja, Rubina. *Pearl of the Desert: A History of Palmyra*. New York: Oxford University Press, 2022.
- Renan, Ernest. *Mission de Phénicie*. Paris: Imprimerie Impériale, 1864.

- Rheidt, Klaus, and Margarete van Ess, eds. *Baalbek - Heliopolis - 10.000 Jahre Stadtgeschichte*. Zaberns Bildbände zur Archäologie, Sonderbände der Antiken. Darmstadt: WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft), 2014.
- Robertson, D. S. *A Handbook of Greek and Roman Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1929.
- Sapirstein, Philip, and David Scahill. *New Directions and Paradigms: Architecture and Archaeology in the Ancient Mediterranean*. Leiden: Brill, 2020.
- Schniedewind, William M., and Joel H. Hunt. *A Primer on Ugaritic: Language, Culture, and Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Schult, Hermann. "Der Debir im salomonischen Tempel." *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 80, no. 1 (1964): 45-54.
- Schulz, Bruno, and Hermann Winnefeld. *Baalbek: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898 bis 1905, unter Mitwirkung von Otto Puchstein, Daniel Krencker, Heinrich Kohl, und Gottlieb Schumacher*. 1st vol. Berlin and Leipzig: Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co., 1921.
- Scotton, Paul D. "Roman Architecture at Hierapolis: The Importance of Temple A." *Journal of Roman Archaeology* 34 (2021): 902-914.
- Sear, Frank. *Roman Architecture*. 2nd ed. London and New York: Routledge, 2021.
- Sear, Frank. *Roman Architecture*. Rev. ed. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989.
- Segal, Arthur. *Temples and Sanctuaries in the Roman East: Religious Architecture in Syria, Iudaea/Palaestina and Provincia Arabia*. Oxford: Oxbow Books, 2013.
- Segal, Arthur. *Temples and Sanctuaries in the Roman East: Religious Architecture in Syria, Iudaea/Palaestina and Provincia Arabia*. Munich: Philipp von Zabern, 2013.
- Servius. In *Vergilii Aeneidem Commentarii*. Edited by Georg Thilo and Hermann Hagen. Leipzig: Teubner, 1881–1902.
- Seyrig, Henri. *Le temple de Bêl à Palmyre*. Paris: Geuthner, 1975.
- Seyrig, Henri. "La Triade Héliopolitaine et les Temples de Baalbek." *Syria* 10, no. 4 (1929): 314-356.
- Sommer, Michael. *Palmyra: A History*. *Cities of the Ancient World*. London and New York: Routledge, 2018.
- Steiner, Richard C. "On the Rise and Fall of Canaanite Religion at Baalbek: A Tale of Five Toponyms." *Journal of Biblical Literature* 128, no. 3 (2009): 507-525.
- Strabo. *Geography*. Translated by Horace Leonard Jones. Loeb Classical Library 241. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- Teixidor, Javier. *The Pantheon of Palmyra. Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain* 79. Leiden: Brill, 1979.
- Thalman, Susan K. "The Adyton in the Greek Temples of South Italy and Sicily." PhD diss., University of California, Berkeley, 1976.
- Ulpian. *De Censibus*. In *The Digest of Justinian*, edited by Alan Watson, vol. 4. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985.
- Ulrich, Roger B., and Caroline K. Quenemoen, eds. *A Companion to Roman Architecture*. 1st ed. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2014.
- Ustinova, Yulia. *Caves and the Ancient Greek Mind: Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Van Seters, John. "Solomon's Temple: Fact and Ideology in Biblical and Near Eastern Historiography." *The Catholic Biblical Quarterly* 59, no. 1 (January 1997): 45-57.
- Ward-Perkins, John Bryan. *Roman Imperial Architecture*. The Yale University Press Pelican History of Art Series. New Haven: Yale University Press, 1981.
- Waterman, Leroy. "The Damaged 'Blueprints' of the Temple of Solomon." *Journal of Near Eastern Studies* 2, no. 4 (1943): 284-294.

- Watkins, Ruth Nagle. "Baalbek, Ancient Heliopolis, City of the Sun." *Art Journal* 24, no. 2 (Winter 1964–1965): 130-133.
- Wheeler, Mortimer. *Roman Art and Architecture*. London: Thames & Hudson, 1964.
- Wiegand, Theodor, ed. *Baalbek: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898-1905*. 3 vols. Berlin: W. de Gruyter, 1921-1925.
- Wienholz, Holger. "The Relative Chronology of the Roman Buildings in Baalbek in View of Their Architectural Decoration." In *Baalbek / Heliopolis: Results of Archaeological and Architectural Research 2002–2005*, edited by Margarete van Ess. Beirut: BAAL, 2006.
- Wienholz, Holger. "War Baalbek/Heliopolis im 1. Jh. v. Chr. ein römischer Stützpunkt?" In *Militärsiedlungen und Territorialherrschaft in der Antike*, edited by Frank Daubner. Berlin: De Gruyter, 2010.
- Will, Ernest. "L'Adyton dans le temple syrien de l'époque impériale." In *Études d'archéologie classique II, Annales de l'Est, mémoire no. 22*, 136–145. Nancy: Université de Nancy, 1959.
- Wilson Jones, Mark. *Principles of Roman Architecture*. New Haven, CT: Yale University Press, 2000.
- Wright, Nicholas L. "Ituraean Coinage in Context." *The Numismatic Chronicle* 173 (2013): 55-71.
- Yegül, Fikret K., and Diane Favro. *Roman Architecture and Urbanism: From the Origins to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Online Image References:

- Anasynthesis. "Baalbek Temple Complex." Accessed April 28, 2025. <https://www.anasynthesis.co.uk/index.php/articles/baalbek-temple-complex>.
- Ashmolean Museum, University of Oxford. "RPC I 4579." *Roman Provincial Coinage Online*. Accessed April 28, 2025. <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/1/4579>.
- Encyclopaedia Britannica. "Geographical location of Baalbek in the Eastern Mediterranean." Accessed April 28, 2025. <https://www.britannica.com/place/Baalbeck>.
- Forum Ancient Coins. "Coin of Septimius Severus, Minted in Baalbek." Accessed April 28, 2025. <https://www.forumancientcoins.com/catalog/roman-and-greek-coins.asp?param=89044q00.jpg&vpar=429&zpg=96608&fld>.
- JSTOR. "Adyton in Temple A at Niha." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.13923649>.
- JSTOR. "Architectural Plan of the Temple of Apollo at Delphi." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.13919798>.
- JSTOR. "Baalbek." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.12185677>.
- JSTOR. "Bassae: Temple of Apollo Epikourios, Plan." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.13919740>.
- JSTOR. "Capitals at the Northeastern Corner of the Cella of the Temple of Bacchus." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.8720615>.
- JSTOR. "Image of the Great Temple of Jupiter, Baalbek, ca. 1890." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.39147099>.
- JSTOR. "Plan of the Temple of Bel, Palmyra." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.13913164>.
- JSTOR. "Temple of Apollo, Didyma; Reconstructed Plan of Colonnaded Adyton." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.12188131>.

- JSTOR. "Temple of Bacchus, Birth of Bacchus Relief, Adyton (Detail View)." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.8722519>.
- JSTOR. "Temple of Bacchus, Exterior View from the Northeast." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.8722800>.
- JSTOR. "Temple of Bacchus, Interior; Partial View of Adyton." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.14911630>.
- JSTOR. "Temple of Bacchus, View from Northwest, Exterior." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.8758563>.
- JSTOR. "Temple of Bacchus, View from the North." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.8739876>.
- JSTOR. "Temple of Bacchus, View of Relief on Adyton Stair." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.8739064>.
- JSTOR. "Temple of Bacchus, View Toward Adyton, Interior." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.8719850>.
- JSTOR. "Temple of Bel, Palmyra; General View from the Southeast." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.13922342>.
- JSTOR. "Temple of Bel, Palmyra; Northern Adyton." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.13920978>.
- JSTOR. "Temple of Bel, Palmyra; Southern Adyton." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.13916374>.
- JSTOR. "The Peristyle Columns Enclosing the Cella of the Temple of Bacchus." Accessed April 28, 2025. <https://www.jstor.org/stable/community.14929013>.
- My Lebanon Guide. "Adyton in Temple A at Niha, Lebanon." Accessed April 28, 2025. <https://mylebanonguide.com/place/niha-temple>.
- Roberts, David. Portico of the Temple of Bacchus, Baalbec. 1839. Watercolour. National Museums Liverpool. <https://www.liverpoolmuseums.org.uk/artifact/portico-of-temple-of-bacchus-baalbec>.
- Wikiwand. "Qasr el-Banat, Lebanon." Accessed April 28, 2025. https://www.wikiwand.com/en/articles/Qasr_el_Banat,_Lebanon.